

T.C.
İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

SOVYETLER BİRLİĞİ’NİN DAĞILMASI SONRASI
KURULAN TÜRK CUMHURİYETLERİNİN TÜRK DIŞ
POLİTİKASINA ETKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

Hüseyin İNCİ 100034992

İstanbul, Ağustos 2020

T.C.
İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

SOVYETLER BİRLİĞİ’NİN DAĞILMASI SONRASI
KURULAN TÜRK CUMHURİYETLERİNİN TÜRK DIŞ
POLİTİKASINA ETKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

Hüseyin İNCİ 100034992

Danışman: Prof. Dr. Mim Kemal Bülent ÖKE

İstanbul, Ağustos 2020

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER Yüksek Lisans programı öğrencisi Hüseyin İNCİ'nin SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN DAĞILMASI SONRASI KURULAN TÜRK CUMHURİYETLERİNİN TÜRK DIŞ POLİTİKASINA ETKİSİ başlıklı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulu **19.08.2020** tarih ve **2020-512/14** sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından **oybirliği** ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

<u>UNVANI, ADI SOYADI</u>		<u>ÜNİVERSİTE</u>
TEZ DANIŞMANI	: Prof. Dr. Mim Kemal Bülent ÖKE	İstanbul Ticaret Üniversitesi
JÜRİ ÜYESİ	: Dr. Öğr. Üyesi Uğur Yasin ASAL	İstanbul Ticaret Üniversitesi
JÜRİ ÜYESİ	: Dr. Yasin Cemal GALATA	Kıbrıs Ada Kent Üniversitesi

(*) Yüksek lisans tez savunma jürileri en az biri kurum dışından olmak üzere danışman dahil en az üç öğretim üyesinden oluşur. Jürinin üç kişiden oluşması durumunda eş danışman jüri üyesi olamaz. Eş tez danışmanının jüri üyesi olması durumunda asıl jüri beş üyeden oluşur.

ETİK KURALLARA UYGUNLUK

Hazırlamış olduğum tez özgün bir çalışma olup YÖK ve İstanbul Ticaret Üniversitesi Lisansüstü Yönetmeliklerine uygun olarak hazırlanmıştır. Ayrıca, bu çalışmayı yaparken bilimsel etik kurallarına tamamiyle uyduğumu; yararlandığım tüm kaynakları gösterdiğimi ve hiçbir kaynaktan yaptığım ayrıntılı alıntı olmadığını beyan ederim. Bu tezin ihtiva ettiği tüm hususlar şahsi görüşüm olup İstanbul Ticaret Üniversitesinin resmi görüşünü yansıtmamaktadır.

Hüseyin İNCİ

Özet

II. Dünya Savaşı sonrası iki kutuplu dünya düzenine geçilmesiyle birlikte Türkiye gibi orta ölçekte kuvvete sahip ülkeler taraf seçmek zorunda kalmıştır. Bu durum Sovyet tehdidi ile uğraşan Türkiye'yi iyicil hegemon olan ABD'ye yanaşmaya zorlamıştır. Bundan sonraki süreçte de Türk dış politikası bu konumlandırmaya uygun olarak şekillenmiştir. SSCB'nin dağılması ile birlikte ise iki kutuplu düzen bozulmuştur. Türkiye ise bu hadiseyi ilk başta Batılı devletlerin gözüyle okumaya çalışmıştır. Türkiye'nin bu bölgelerde kurulan devletlerle tarihsel, dini ve kültürel bağlara sahip olması yanı sıra demokratik ve laik bir devlet olması ise onu bölge devletleri için bir rol model haline getirmiştir. Başlangıçta milli hassasiyetlerle yaklaşılmış ancak Sovyet sonrası dönemin belirsizliği onu temkinli olmaya itmiştir. Temkinli bekleyişin uzun sürmesi iç ve dış siyasette eleştirilere maruz kalsa da Türkiye'nin akılcı davrandığı söylenmelidir. Ne yazık ki altı Türk Cumhuriyeti ile de kurulan iyi ilişkiler Türkiye'nin 90'lı yıllar siyasetinin çalkantılı olması sebebiyle beklenen ivmelenmeyi yakalayamamış, Demirel ve Özal şahsındaki girişimlerle iktifa edilmiştir. Ancak yine de kardeş devletlerin bağımsızlık kazanmasının ardından jeostratejik açıdan Türk dış politikasının daha fazla seçeneğe sahip olduğu, uluslararası siyaset ve ortaklıklar bakımından avantajlı bir konuma geldiği söylenebilir.

Abstract

With the transition to bipolar world order after World War II, medium-sized countries such as Turkey had to choose one side. In this case, Turkey which struggles with the Soviet threats, had forced to approach the United States the benign hegemon. In the next period, Turkish foreign policy had been shaped in accordance with this positioning. With the dissolution of USSR, the bipolar order had deteriorated. Turkey firstly had tried to read this incident through perspective of Western states. Turkey's historical, religious and cultural bonds with new established countries in these regions, as well as its being a democratic and secular state is that it provided to become a role model for them. Initially, he had approached the subject with national sensitivities, but the uncertainty of the post-Soviet period made him cautious. Because of the long duration of cautious expectations, Turkey had been under attack in domestic and foreign policies but we should also say it acted rationally. Although established good relations with six Turkic Republic could not take expected acceleration due to the

turbulent politics of the 90s' Turkey. With the initiatives Demirel and Ozal, it had been make shift. However, after the independence of the sister states, it can be said that Turkish foreign policy has more geostrategic options and has an advantageous position in terms of international politics and partnerships.

İçindekiler

Özet.....	iiiv
Kısaltmalar	viii
Giriş	1
SSCB’NİN DAĞILMASI SONRASI KURULAN TÜRK CUMHURİYETLERİNİN TÜRK DIŞ POLİTİKASINA ETKİSİ.....	3
1. Türk Dış Politikası ve Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Entegrasyon Süreci	3
1.1. Entegrasyon Teorileri.....	3
1.1.1. Fonksiyonalist Yaklaşım.....	4
1.1.2. Transaksiyonalist Yaklaşım.....	5
1.1.3. Hükümetlerarası Yaklaşım.....	5
1.1.4. Uluslarüstü Yaklaşım.....	6
1.2. Orta Asya’da Yeni Kurulan Devletlerle Entegrasyon	7
1.2.1. Türkiye-Türk Devletleri Entegrasyon Süreci.....	8
2. 1990’LI YILLARA KADAR TÜRK DIŞ POLİTİKASI.....	13
2.1. ABD-Avrupa ve Ortadoğu ile İlişkiler	24
2.1.1. Yeni Düzendeki ABD ile İlişkiler	24
2.1.2. AB’ye Üyelik Sürüncemesi.....	26
2.1.3. Türk Dış Politikasının Ortadoğu Ayağı	29
2.2. SSCB’nin Dağılmasına Giden Süreçte Sovyet Coğrafyası ile İlişkiler	31
2.2.1. SSCB ile İlişkiler	31
2.2.2. Türk Cumhuriyetleri ile İlişkiler	36
3. SOVYET SONRASI DÖNEMDE YENİ KURULAN DEVLETLER İLE İLİŞKİLER 38	
3.1. Türk Cumhuriyetleri ile İlişkiler.....	38
3.1.1. ABD’nin Bölgeye Yönelik Politikaları.....	38
3.1.2. Rusya’nın Bölgeye Bakışı.....	42

3.1.3. Türk Dış Politikasının Bakış Açısı	50
3.1.3.1. Tarihsel Geçmiş	50
3.1.3.2. Olumlu Başlangıç.....	54
3.1.3.3. Temkinli Bekleyiş	56
4. YENİ KURULAN DEVLETLERLE İLİŞKİLER	71
4.1. Siyasi İlişkiler	71
4.1.1.1. Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkileri	80
4.1.1.2. Türkiye-Kazakistan Siyasi İlişkileri	82
4.1.1.3. Türkiye-Kırgızistan Siyasi İlişkileri	86
4.1.1.4. Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri	87
4.1.1.5. Türkiye-Türkmenistan Siyasi İlişkileri	88
4.2. Ticari İlişkiler	89
4.3. Yatırım İlişkileri	92
Sonuç	96
Kaynakça	98

Kısaltmalar

a.g.e.: Adı Geçen Eser

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AEA: Avrupa Ekonomik Alanı

AET: Avrupa Ekonomik Topluluğu

AGİK: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı

AT: Avrupa Topluluğu

BDT: Bağımsız Devletler Topluluğu

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

DEİK: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu

DGM: Devlet Güvenlik Mahkemeleri

EFTA: Avrupa Serbest Ticaret Alanı

EU: Avrupa Birliği

GSYH: Gayri Safi Yurtiçi Hasıl

IMF: Uluslararası Para Fonu

NATO: Kuzey Atlantik Savunma Paktı

OEEC: Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü

OPEC: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü

RF: Rusya Federasyonu

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

SBKP: Sovyetler Birliği Komünist Partisi

T.C.: Türkiye Cumhuriyeti

TİKA: Türk İşbirliği ve Koordinasyon İletişim Başkanlığı

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

UNCTAD: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı

Giriş

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması sonrasında yeni Türk devletlerinin kurulması uluslararası ilişkiler bakımından yeni bir boşluk doğurmuştur. Türkiye'nin kültürel, tarihi, milli ve dini bağlarının olması Türk Cumhuriyetlerinin demokratik düzene geçişinde Batı dünyası tarafından da rol model olarak gösterilmesini sağlamıştır. Bu amaçla tezin ilk bölümünde entegrasyon kavramı incelenmiş, ardından Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ilişkileri ekonomik ve siyasi ortaklıklar bakımından değerlendirilmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye'yi batılılaşma temelleri üzerine kurmuştur. Bu sebeple Batı; Türkiye için ilerilik, muasırılık ve medeniliğin ölçüsü olarak kabul edilmiştir. I. Dünya Savaşı ile II. Dünya Savaşı arasındaki süreçte Atatürk her ne kadar Türk dış politikasını bir denge siyaseti üzerine kurmuş olsa da özellikle II. Dünya Savaşı'ndan galip ayrılan Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı emperyal tutumlar içerisine girmesi, Türkiye'yi kendini koruma için ittifak arayışına itmiştir. Nitekim II. Dünya Savaşı sonrası dünya iki kutuplu bir sistem üzerine kurulmuş ve Türkiye gibi uluslararası siyaset bakımından ancak orta ölçekli olan devletler herhangi bir kutup hegemonyası içerisinde yer almak zorunda kalmıştır. Türkiye de Sovyetler Birliğinden iyicil hegemon olan Batı Bloğunun da lideri konumundaki ABD'ye yanaşmak mecburiyetinde kalmıştır. 1991'de SSCB'nin resmen dağılmasına kadar bu düzen böyle devam etmiştir. Bu sebeple tezin ikinci kısmında Türkiye'nin dış politikasında Batı Bloku ve Sovyetler Birliği'nin etkisi incelenmiş olup tarihsel bir giriş yapılmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde ise SSCB'nin yıkılmasının Türkiye nezdinde yarattığı belirsizlik ve hazırlıksızlık işlenmiştir. Türkiye uzun yıllar Batı Bloku içinde siyasi bir konumlanmaya sahip olduğundan Batı'nın karşıtı konumundaki SSCB'nin dağılmasıyla birlikte pozisyonunda değişiklik yapmak için atak davranamamıştır. Bunda Türkiye'nin kimi zaman ABD'yle müttefiklik ilişkisini abartılı bir şekilde sürdürüp lehine olan bölgesel avantajları dahi pek kullanamamasının etkisinin olduğu da söylenebilir. Fransa gibi Batı Bloku içinde yer alsa da bölgesel ve uluslararası ortaklıklar, stratejiler geliştirmeyen Türkiye, yeni bir siyasi boşluğun doğmasıyla bu durumun kendisi için ne derece olumlu olup olmadığını teşhis ile geçirmiştir. Ek olarak bu bölümde eski

dünyanın iki kutbunu temsil eden ABD ve SSCB'nin bölgeye bakış açıları da irdelenmiştir. SSCB'nin dağılmasını müteakip kurulan Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye'nin ilişkisi de Türk dış politikasının geçmişiyle bağlantılı olarak incelenmelidir. Bağımsızlığa giden sürecin netameli olması, bu konuda Türkiye'nin keskin bir tavır sergilemesini de önlemiştir. Bu amaçla sürecin daha iyi anlaşılması için tezde özellikle Azerbaycan'ın bağımsızlık süreci incelenmiş olup bunun üzerinden genel bir siyasi analiz ortaya konulmuştur.

Dördüncü ve son bölümde ise dış politika bakımından yeni düzende teşhis ve tahlilini ortaya koymuş Türkiye'nin "kardeş" olarak nitelendirdiği devletlerle olan ilişkisi incelemeye tabi tutulmuştur. Bu bağlamda ülke ülke gelişmeler ve gerginlikler irdelenmiş olup yeni kurulan Türk Cumhuriyetlerinin Türk dış politikasına etkisi hakkında sonuca varılmıştır.

ARAŞTIRMA SORULARI

- 1- Türk dış politikası Türk Cumhuriyetleri ilişkisini meydana getiren öğeler nelerdir?
- 2- Türk Cumhuriyetleri ile ideolojik bir fikri birlik olduğu görülse de uygulamada neden başarılı olmuştur/olmamıştır?
- 3- Türk Cumhuriyetleri ile kurulan ilişkilerin Türkiye Cumhuriyeti açısından olumlu yönleri nelerdir?
- 4- Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlık sürecine Türkiye ile ilişkilerinin etkisi nasıl olmuştur?
- 5- SSCB'nin dağılmasından sonra Türk Cumhuriyetleri ile yapılan anlaşma ve protokoller Türk dış politikasını nasıl etkilemiştir?

SSCB’NİN DAĞILMASI SONRASI KURULAN TÜRK CUMHURİYETLERİNİN TÜRK DIŞ POLİTİKASINA ETKİSİ

1. TÜRK DIŞ POLİTİKASI VE TÜRK CUMHURİYETLERİ İLİŞKİLERİNDE ENTEGRASYON SÜRECİ

Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkisini irdilemeden evvel Sovyetler Birliği’nin dağılması sonrasında Orta Asya’da kurulan bu devletlerin Türk dış politikası açısından oluşturduğu yeni konjonktürü incelemek gerekmektedir. Bu bağlamda entegrasyon teorilerini ve bu teorilerden hangisi ya da hangileriyle bölge devletlerine bir yaklaşım sergilendiği, ne ölçüde başarılı olup olmadığı bu bölümde incelenecektir.

1.1.Entegrasyon Teorileri

II. Dünya Savaşı sonrasında özellikle Avrupa ülkelerinde ve aynı dönemde sömürgeci devletlere karşı bağımsızlık hareketleri neticesinde ortaya çıkan devletlerde uluslararası politikada bir arada hareket etme ihtiyacı doğmuştur. Bu manada entegrasyonu parçaların bir araya gelerek bir bütünü oluşturması şeklinde tanımlayabiliriz. Uluslararası politika bakımından bu tanım politik, ekonomik, askeri, kültürel ve dini bakımdan ülkelerin bir araya gelmesi, siyasi duruş bakımında benzer kanaatlerin varlığıyla hareket eden örgütlenmelere gidilmesi olarak yorumlanabilir.

Reinhard Meyers entegrasyonu, aktörlerin bir araya gelmek suretiyle değer, çıkar ve hedef birlikteliği güttüğü, temelinde barışın hüküm sürdüğü ve buna ilişkin bir konsensüsün olduğu bir topluluğun uluslararası siyasette yer alması süreci şeklinde tanımlamaktadır. Bu kavram uluslararası ve uluslarüstü olarak iki farklı cihette incelemeye tabi tutulabilir.

Uluslararası entegrasyon devletlerin bir üst merkez oluşturmaksızın, uluslararası arenada politik duruş birlikteliği gütmeleri olarak düşünülebilir. Bu tür entegrasyonlarda üye ülkeler arasında zayıf bir bağ söz konusu olup her üye devletin kararının siyasi topluluğun nihai kararını etkilediği bir sistem söz konusudur.

Uluslarüstü entegrasyon ise üye devletlerin birtakım yetkilerini siyasi topluluk bünyesinde kurulan bir başka kurum yahut organa devrettikleri bir yapılanmayı ifade etmektedir. Bu tür topluluklarda üye ülkeler arasındaki bağlar son derece kuvvetli olup ulusların üstünde yer alan bu yapılanmanın da neredeyse herhangi bir üye devlet gibi bir

varlığının uluslararası siyasette dikkate alındığı söylenmelidir. Nitekim Avrupa Birliği böyle bir oluşum olup¹ üye devletler yetkilerini bir kısmını Avrupa Birliği'ne devretmişlerdir. Avrupa Birliği bu bakımdan incelendiğinde sadece coğrafi olarak bir bölgenin paylaşılmadığı, aynı zamanda ortak değer, çıkar ve hedef birlikteliğinin de bulunduğu gözlemlenebilir. Dikkat edilmesi gereken husus ise egemen devletlerin egemenlik yetkisini kullanarak bu yetkisinin bir kısmını bir siyasi topluluğa devretmesi ve bu siyasi topluluğun artık bir ulus üstü varlık haline dönüşmesidir. Nitekim Avrupa Birliği bugün tek başına G20 içerisinde ayrı bir varlık göstermekte olup bu sıralamada ulus üstü bir varlık kendisine yer bulmaktadır.

1.1.1. Fonksiyonalist Yaklaşım

David Mitrany tarafından ortaya atılan bu yöntem 1789 sonrası dünyada milliyetçi düşüncelerle kurulan ulus devletlerin zayıflayıp bölgesel kimliklerin ön plana çıktığı, ekonomik entegrasyonu önceliyordu. Fonksiyonalist kelime anlamı bakımından işlevselci olarak algılanabilir. Bu bakımdan fonksiyonalist yaklaşıma göre inşa edilen siyasi topluluğun bir araya gelişinde değer, çıkar, hedef birliğinin de ötesinde birtakım saikler yer almalıdır. Mitrany, temel olarak bu yaklaşımın “İşlevi takip eden, biçimdir.” şeklinde izah etmesiyle, devletlerin tek başlarına yaptıkları eylemlerden çok ortaklaşa işbirliği içinde eylemleriyle spesifik konulara yoğunlaşması halinde en etkin halini alacağını öngörür.²

Fonksiyonalist yaklaşıma göre güvenlik, devlet olmanın ilk gerekliliklerinden olduğundan herhangi bir entegrasyonun en zayıf halkasını oluşturmaktaydı. Bu sebeple ilk olarak ekonomik entegrasyon, daha sonra siyasi entegrasyon modeli denenmeliydi. Bu manada milliyetçi düşüncelerin geri plana itilip hedef birlikteliği şeklinde bir konsensüs kurulmalıdır. Nitekim Avrupa Birliği'nin kurulmasında büyük hizmetler veren Jean Monnet fonksiyonalist bir düşünceye sahipti. Jean Monnet'ye göre; kurumların pasif durumdan etkiye evrilmesi ve büyümesi ortaklaşa deneyimin

¹ “Avrupa Birliği (AB), ulus-üstü örgütlere verilebilecek en başarılı örnektir. AB entegrasyonu, üyesi olan devletlerin, ulus devletlere has birtakım hükümlerlik haklarının Birlik yönetimine (kurumlarına) devredilmesini icap ettirmektedir. Bu çerçevede, AB Hukuku, bir yandan üye devletlerin iç hukuklarının üzerinde bir yere kendini yerleştirirken, diğer yandan üye devletlerin iç hukukları üstünde doğrudan etki yaratarak üstünlük sağlamaktadır.” (Akdoğan, M. (2010). Avrupa Birliği ve Birlik Üyesi Devletler Arasında Egemenlik İlişkisi. Uluslararası Hukuk ve Politika, 55-56.).

² Andrew Heywood, Küresel Siyaset, Liberte, İstanbul, 2016 s.570

çoğalmasına, bu durum da bireylerin tutum ve davranışlarının değişerek aynı doğrulara uyar hale gelmesine yol açar. Bu değişim, doğal olarak devleti de etkileyecektir ve toplumda yeni fonksiyonel işbirliği alanları oluşacaktır. Toplum, zaman içinde aidiyet duygusunu, maddi gereksinimlerini büyük ölçüde karşılayabilecek veya karşılayabilme ihtimalini yüksek gördükleri kurumlara yönlendirme eğilimindedir.³ İnsanlar, öncelikle kurumların etki güçlerini idrak edecek, bu anlamda bir aidiyet ve bireysel bağlılık geliştirme eğiliminde olacaklardır. Bir bakıma sosyo-ekonomik refah arayışı olan fonksiyonalist yaklaşım için, toplumsal eğitim ve endoktrinasyon şart olarak kabul edilmektedir.

1.1.2. Transaksiyonalist Yaklaşım

Karl Deutsch tarafından ortaya atılan bu yöntem ülkeler arasında iletişimin geliştirilmesi ve ortak bir kültürün inşasını ön planda tutar. Devletlerin birbirleriyle bağımsızlık, egemenlik, güvenlik gibi alanlarda kesinlikle sorun yaşayacağını göz önünde tutarak iletişim merkezli bir entegrasyon modelini önermiştir.

Siyasal birlikteliklerin ancak geçmişindeki iletişim bağlarının kuvvetli olmasıyla mümkün olduğunu savunan bu yaklaşım, ayrı siyasi yapılanmalar içinde yer alan toplumların birbirleriyle ortak bir kültür bağı kurabileceğini düşünür. Aynı devlet yapılanması içinde yer alan birbirinden farklı toplumların ortak kültür geliştirmesini devletler arası ve devlet üstü modeller için bir model olarak görür.

Bunun yanında, uluslararası ticaret ve işbirliği anlamında sivil toplum kuruluşları veya şirketler, yaptıkları faaliyetlerle farklı ülkelerin birbirlerine daha duyarlı hale getirmeyi sağlayabilirler ve devletler arasında bir köprü görevi görebilirler. Özel kuruluşların etkileri o denli büyüktür ki, gerekli şartların sağlanması dahilinde hükümet politikalarına yön verebilirler.

1.1.3. Hükümetlerarası Yaklaşım

Andrew Moravcsik tarafından ortaya atılan bu yöntem hükümetlerin entegrasyona yönelik bütünleşmeyi hedefleyen politikalarını katılımcı ulus devlet üyelerin çıkarlarına yöneltmesi durumunda bir entegrasyonun mümkün olabileceğini savunur. Ortak çıkar

³ Jean Monnet, *Memoirs*, London: Harper Collins, 1978, s. 393.

vurgusu yapan bu yaklaşım, uluslararası ve uluslarüstü yaklaşımların ancak bu şekilde başarılı olabileceğini söyler. Bunu sağlayabilmek için birtakım kurumların varlığına ihtiyaç vardır. Nitekim etkili bir kontrol ve denetim mekanizması kurulmalıdır. Her ne kadar böyle kurumlar var olsa da katılımcı hükümetler entegre siyasi topluluk açısından önemli bir aktör olarak görevini sürdürmektedir.

Moravcsik'e göre, ulusal tercih oluşumu, temel karar alma sürecinin en önemli parçasıdır. Ulusal anlamda, kolektif çaba sarf eden kurumlar, her zaman nev-i şahsına münhasır politikalar talep ederler. Moravcsik, ekonomik profili, süreç içerisinde örgütlü kurumların etkisine vurgu yapar. Ulusal anlamda tercihlerin oluşum haritasını şekillendiren temel oluşumlar; çıkar grupları, işveren örgütleri, sendikalar ve sanayi kuruluşlarıdır.⁴

Geleneksel anlamda hükümetlerarası örgütlenme, 1960'ların ortalarındaki bölgesel entegrasyon teorisi olan işlevselliğe alternatif olarak gelişmiştir.⁵ Entegrasyon sürecinin, kültürel çeşitliğe aykırı durumda olduğu görüşü güncelliğini korumakla beraber, bölgesel aidiyetleri zedeleyici etkileri gözlemlenebilir niteliktedir. Gelecekte de kültürel farklılıkların kendini hissettirmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu durumun ulusal devleti güçlendiren ve özüne dokunulmamış alanı ise, kuşkusuz ki ekonomik yanıdır.⁶

1.1.4. Uluslarüstü Yaklaşım

Uluslarüstü kurama göre entegrasyon sürecinde uluslarüstü yapılar bir anda güçlü konuma gelebilir ve hükümetlerarası konseptin aksine bu süreçte hükümetlerden daha önemli rol oynamaya başlayabilir.

Kurumsalcı bakış açısına göre çok sayıda aktörün karıştığı karmaşık sosyal süreçler karmaşık etkileşim zincirleri meydana getirirler ve bunlar katılımcı aktörler tarafından tamamen anlaşılamadıkları gibi önceden de tahmin edilemezler. Bu noktada uluslararası ve uluslarüstü kurumların pozisyonları dış politika analizinde önemli rol oynamalıdır.⁷

⁴ Andrew Moravcsik, "Preferences and Power in the European Community: a Liberal Intergovernmental Approach", *Journal of Common Market Studies*, 31(4), 1993, s. 473-524

⁵ Stanley Hoffmann, "Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe, 1966, s.865, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.476.7015&rep1&type=pdf>, Erişim Tarihi:30.12.2019

⁶ Alan S. Milward, *The European Rescue of the Nation-State*, London: Routledge, 1992, s. 2-3

⁷ a.g.e. s. 16.

Sosyalizasyon bakış açısına göre uluslararası kurumlar aktörlerin bilgilerini, olaylara ve problemlere dair idraklerini, kimliklerini ve çıkarlarını oluşturur ve değiştirir. Entegrasyonun nedeniyle kimlikler ve çıkarlar değişir. Mesela AB nedeniyle Avrupalı kimliği ortaya çıkar. Supranasyonalizm teorisinin en önemli ayağını Ernest Haas'ın "spill over" kavramı oluşturur. Haas'a göre ekonomik entegrasyon pesi sıra yeni alanlarda sosyal, kültürel, politik vs. bütünleşmelere neden olacak, ekonomik bütünleşmenin etkisi genişleyecektir.⁸

1.2. Orta Asya'da Yeni Kurulan Devletlerle Entegrasyon

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası süreçte yeni kurulan devletler tarihi bir seçim yapmak zorundaydılar. Ya Sovyetlerden çok da farkı olmayan Bağımsız Devletler Topluluğu çatısı altında bir araya geleceklerdi ya da bağımsız bir devlet olma yolunu seçeceklerdi. Açıkçası bu devletleri Bağımsız Devletler Topluluğu adı altında tekrar birleşmekten alıkoyan aslında Sovyetler Birliği'nin dağılmasına yol açan siyasi yönetim düzeni idi. Bağımsız Devletler Topluluğu altında bir araya gelmek demek, Sovyet yönetim şeklini uygulanamazlığına rağmen devam ettirmek olacaktı. Bu yüzden ilk başta dağılmayı engellemek için daha gevşek bir çatı altında toplanmak fikri mantıklı gelmiş olsa da nihayet bağımsızlığa giden yol açılmıştı. Sonunda Türk devletleri bağımsızlıklarını kazanmıştı.

Türk devletlerinin bağımsızlık ilanları sonrası uluslararası arenada bir araya gelmek ihtiyacı hissetmişler, dolayısıyla ittifak arayışına girmişlerdi. Nitekim Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, kurulması muhtemel Slav Topluluğu'na karşı bir Orta Asya Devletler Birliği'nin kurulması fikrini ortaya atmış, bunun dengeleyici bir unsur olacağını düşünmüştür.⁹ Haziran 1990'da Orta Asya devlet liderleri bir araya gelmiş ve Almatı'da bir toplantı yapmışlardır. Toplantıda siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda birlikte hareket etme vurgusu yapılmıştır. Aralıklarla yapılan bu toplantılar Merkez Asya tabirinin ortaya atılmasına ön ayak olmuş, Ocak 1993 sonrası dönemde somut adımlar gerçekleşmiştir. Nitekim uzmanlar Aşkabat Zirvesi'ni bölgesel bütünlük bilincinin şekillenmesi ve kavranması açısından önemli görmüşlerdir. Hatta Orta Asya ülkeleri arasında Avrupa Topluluğu gibi bir model ile ortak pazar kurulması fikri bile

⁸ a.g.e. s. 16.

⁹ Burget, F., "Avrasya Jeopolitiğinde Tacikistan: ABD-Rusya Arasında Ayakta Kalabilme Mücadelesi", 01.02.2005, <http://www.turksam.org/tr/a117.html>, Son erişim tarihi 9 Ağustos 2020.

gündeme gelmiş, ekonomik işbirliği ve sair çözümlerin çözümünde ortaklaşa hareket edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda bölge devletleri arasında bir entegrasyon arayışının varlığı göze çarpmaktadır. Söz konusu entegrasyon, entegrasyon modelleri içerisinde fonksiyonalist bir yaklaşım içermektedir. Nitekim Avrupa Topluluğu örneğinin baz alınması, ekonomik birlikteliğin siyasi ve askeri birliktelikten önce tercih edilmesi, bu iddiayı ispat etmektedir.

8 Temmuz 1994 tarihli Almatı Toplantısı'nda Kazak, Kırgız ve Özbek liderler devletlerarası bir kurul oluşturma noktasında mutabık kalmıştır. Yine 5 Ağustos 1994 tarihli Bişkek Zirvesi sonrası Orta Asya İşbirliği ve Kalkınma Bankası kurulmuştur. Bu hareket Almatı Toplantısı'nda alınan ekonomik entegrasyon kararının uygulanması bakımından önemlidir. Nihayet 15 Aralık 1995'te Kazakistan'a bağlı Jambul kentinde gerçekleştirilen toplantıda 2000 yılına kadar izlenmesi gereken politikalar kararlaştırılmıştır. Bu manada Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan Savunma Bakanlar Kurulu ve Orta Asya Parlamentosu kurulması noktasında anlaşmıştır.

1.2.1. Türkiye-Türk Devletleri Entegrasyon Süreci

Türkiye Sovyetlerin dağılması sonrasında “hardland” olarak nitelendirilen Orta Asya bölgesi için Batılı devletler nezdinde öncü rol oynaması gereken bir ülke ortak düşünülmüştür. Bu düşüncenin temelinde Türkiye'nin bölge devletleri ile tarihsel, kültürel, dini ve milli bağlarının olması yatmaktadır. Nitekim Türkiye uzun yıllardır Batılı devletlerin sistemi içerisinde yer alan, demokrasi ve laik ve Müslüman halka sahip bir ülke olması bakımından bölge devletleri ile ortak yönleri olduğu düşüncesinden hareketle rol model olabilecek bir ülkedir.

Türkiye'nin Orta Asya devletleri ile entegrasyonu Orta Asya devletlerinin demokratik ve kapitalist düzene entegrasyonu üzerinden okunmalıdır. Zira bağımsızlık ilanları her ne kadar kamuoyu nezdinde esir Türk yurtlarının hürriyetine kavuşması şeklinde algılansa da Türk dış politikası açısından hürriyet yeni başlayacak ilişkiler için bir dönem noktası kabilindedir. Nitekim Türkiye bölgesel bir aktör olmak suretiyle ortaya çıkan uluslararası boşluğu tek başına dolduracak, süreci tek başına yönetecek bir ülke olmaktan uzaktır.

Türkiye'nin yeni kurulan devletlerle entegrasyonu ilk başta ekonomik entegrasyon şeklinde gerçekleşmiştir. Nitekim Türk Cumhuriyetleri SSCB bünyesinde iken kapalı, tek yönlü yani üretimi bir veya birkaç ürüne dayanan, sosyalist ekonomi modelini benimsemektedir. Bu devletlerin bağımsızlık ilanı bir nevi kapitalist düzene entegre olmalarını gerektirmiş, Türk resmi makamları kredi vermek suretiyle altyapı projelerini canlandırmak, bankacılık kurumlarının ihdası, bölgesel ekonomik ortaklıkların inşası gibi yollara girişilmiştir.

Entegrasyon modellerinden fonksiyonalist yaklaşım modellerinde de ekonomik ortaklıkların siyasi birliktelikleri de doğurduğu görülmüştür. Nitekim Avrupa Birliği böyle bir ortaklığın sonucudur. Yukarıda da bahsedildiği gibi AB yalnızca bölgesel bir ortaklık olarak düşünülmemelidir. Geçmişinde Avrupa Ekonomik Topluluğu gibi oluşumlar vardır. Esasında birbirinden oldukça farklı olan, hatta farklı dilleri konuşan toplumlar II. Dünya Savaşı sonrası konjonktürde bir araya gelme ihtiyacı hissetmiştir. Böylesi bir ihtiyacın varlığı siyasi bir hamleye dönüşerek birçok devletin katılımıyla ekonomik ortaklığın kurulmasının önünü açmıştır. Ekonomik işbirliği ise daha sonraları siyasi işbirliğine dönüşmüştür.

Türkiye, yeni kurulan Türk devletleri ile hem milli hem de dini bakımdan benzer toplumlara sahiptir. Bu bakımdan Türkiye-Türk Cumhuriyetleri arasında kurulacak ekonomik işbirliği Avrupa Topluluğu kadar zor bir birleşmeye yol açmayacaktır. Sosyalist ekonomi anlayışından çıkarak bağımsızlığını ilan eden bu devletlerin ekonomik açıdan bağımsız hale gelmesi, bu devletlerin siyasi bağımsızlıklarını pekiştirecektir. Bu manada yeni kurulan Türk Cumhuriyetleri için bağımsızlığa giden yol dışı açılması, pazar ekonomisinin hüküm sürdüğü bir ekonomi anlayışıyla mümkündür. Kaldı ki Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra onun hamisi olduğunu ilan eden Rusya Federasyonu dahi kapalı ekonomi modelinden pazar ekonomisine geçmeye uğraşmıştır.

Türkiye ile Türk devletleri arasında, bu devletler kurulduktan sonra birçok ortak girişimde bulunulmuştur. 1 Ocak 1993'te Türkiye ile Azerbaycan arasında "Ticari ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması" imzalanmış, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı Projesi başlatılmış, ayrıca Türkiye Petrolleri Anonim Şirketi Azerbaycan petrollerinin kullanım ve dağıtımını üstlenen 20 konsorsiyumun dördünde yer almıştır.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını müteakip bölgeye ilk giden yabancı yatırımcılar Türklerdir. Ancak daha sonraları büyük yabancı yatırımcıların ülkeye gelmesiyle Türklerin ticaretteki payı azalmaya başlamıştır.

Türkmenistan'la 3 Aralık 1991'de "Türkiye Cumhuriyeti ile Türkmenistan Cumhuriyeti Arasında Ekonomik ve Ticari İşbirliği Antlaşması" imzalanmıştır. Ayrıca 2 Mayıs 1992'de "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Antlaşması" imzalanmış, 17 Ağustos 1995'te de "Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması" ve "Karma Ekonomik Komisyon Kurulmasına Dair Anlaşma" yürürlüğe konulmuştur. Ek olarak, 12 Şubat 1996'da "Uzun Vadeli İşbirliğinin Esas Gelişme Yönleri Hakkında Memorandum" imzalanmıştır. Öte yandan Türk Bankalar Birliği vasıtasıyla Türkmen bankacılar yetiştirilmiş, bu hususta Ege Üniversitesi ile Türkmenistan Devlet Üniversitesi arasında işbirliği yapılmıştır. Ulaştırma Bakanlığı, PTT, NETAŞ ve TELETAS öncülüğünde Türkmenistan'ın Batı ile iletişimini sağlamak amacıyla Türkiye üzerinden haberleşme sistemleri kurulmuştur.

Özbekistan'la 28 Nisan 1992'de "Yatırımların Karşılıklı Geliştirilmesi ve Korunması Antlaşması", 5 Mayıs 1996'da "İkili Vergilendirmenin Önlenmesi Antlaşması", 13 Nisan 1998'de "Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması" imzalanmıştır. Ayrıca Karma Ekonomik Komisyonu ve Türk-Özbek İş Konseyi de kurulmuştur.

Kazakistan'la 15 Ağustos 1995'te "Çifte Vergilendirmeyi Önleme Antlaşması", 31 Ekim 1996'da "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Antlaşması", 10 Eylül 1997'de "Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması" imzalanmıştır. Ayrıca iki ülke arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla Türkiye-Kazakistan Hükümetlerarası Karma Ekonomik Komisyonu ve Türk-Kazak İş Konseyi kurulmuştur. Yine bağımsızlık sonrası dönemde Kazakistan-Türk İş Adamları Derneği kurulmuştur.

Kırgızistan'la 29 Mayıs 1991'de "Ekonomik ve Ticari İşbirliğine Dair Protokol" imzalanmıştır. Yine 1992'de "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Antlaşması", 1995'te "Karma Ekonomik Komisyon Kurulmasına Dair Antlaşma", 1997'de "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması", 1999'da Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgız Cumhuriyeti Arasında Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme ve Vergi Kaçakçılığına Engel Olma Anlaşması" imzalanmıştır. Ek olarak

Kırgız Cumhuriyeti Devlet Sekreterliği ile Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği arasında Türk-Avrasya İş Konseyleri çerçevesinde Türk-Kırgız İş Konseyi kurulmuştur.

Yukarıda antlaşmalarla ekonomik birlikteliklerin kurulmaya çalışıldığı gözlemlenmektedir. Bu bakımdan ekonomik entegrasyon gayet başarılı olarak kurulmuştur. Ancak zamanla Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki siyasi atmosferin soğumaya başlaması ile birlikte ekonomik entegrasyonda gerilemelerin başladığı da söylenebilir. Bunda en büyük etken Türkiye'nin bu devletlerin bağımsızlığı sonrasındaki düzeni hiçbir zaman planlamamasıdır. Daima kendini korumak üzere politika üretmesi, Türkiye'yi dışarıda olup bitenlere karşı aktif rol almaktan geri durdurmuştur. Nitekim bölge devletlerine karşı üstlendiği rol zamanla ağabeylik-kardeşlik ilişkisi çerçevesinde yürütölmeye çalışılmıştır. Pek tabiidir ki böylesi bir ilişki milletlerarası hukukun eşit üyeleri bakımından kabul edilemez olduğundan ters tepmiştir.

Dahası Türk Cumhuriyetlerinde ciddi bir Sovyet nüfuzunun varlığı da Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ilişkileri açısından zorluklar çıkarmıştır. Bölgenin uzun yıllar komünist rejim ile yönetilmesi, yetmiş devlet erkanının komünist düşünceden tamamen sıyrılmasını engellemiştir. Bu da başta tamamen saf duygularla politik bir duruş benimseyen Türkiye açısından zorluklarla sürdürölen bir ilişkiye dönüştürölmüştür.

Entegrasyon yaklaşımlarından fonksiyonalist yaklaşıma göre ekonomik ilişkiler siyasi birliktelikleri meydana getirmelidir. Bölge devletleri ile kurulan ekonomik ilişkiler ileride siyasi birliktelikleri de doğuracaktır. Her ne kadar 2020 yılı Türkiye'si için siyasi bir konfederasyon yahut federasyon şeklinde örgütlenme ihtimali gözükmesi de nihai olarak ekonomik, sosyal, kültürel işbirliği alanlarının artması ileride kurulacak siyasi birliktelikler için katalizör kabul edilebilir.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında bağımsız oldukları süreden bu yana birçok siyasi kurum ihdas edilmiştir. Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi nezdinde her yıl Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirveleri düzenlenmektedir. Öte yandan Türk Konseyi nezdinde Uluslararası Türk Akademisi toplanmaktadır. Türk Konseyinden başka TİKA ve TÜRKSOY da diğer önemli kuruluşlardır.

Türkiye için özellikle Orta Asya, Turan hayalinin önemli bir parçasını teşkil etmektedir. Bu bakımdan Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığı, Turan'a giden yolun başlangıcı olarak okunabilir. Turan siyasi entegrasyon hedefinin nihai varış noktasıdır. Ancak Türkiye'nin bölge devletleri bağımsızlığını kazanınca evvelden Turan'a ilişkin realist ve pragmatist hedefler belirlememiş olması bağımsızlık sonrası entegrasyon sürecini ilerletmesinde zorluk olarak karşısına çıkmış olsa da katılımcı ülkelerin aynı dil ve dinden olması nihai varış noktasına erişebilmek adına herhangi bir siyasi varlığın ihdasını kolaylaştırmaktadır.

Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığı Türkiye'nin uluslararası arenada yeni ortaklıklar kurabilmesine, bir bütünün parçası olabilmesine imkan tanımıştır. 1969 yılında İslam Konferansı Örgütü'nün kurulması Türkiye'yi Müslüman toplumlarla bir arada hareket edebilme imkânı sağlamışken Türk devletlerinin bağımsızlığını kazanması sonrasında kurulan Türk Konseyi de benzer şekilde Türk dünyası ile birlikte hareket edebilme imkânı sağlamıştır. Uluslararası ilişkiler bağlamında ortaklıklar ve ittifakların ne derece önemli olduğu göz önünde bulundurulduğunda Türk devletlerinin varlığının da Türkiye açısından o denli yarar sağladığı söylenebilir.

Ne var ki Türk Cumhuriyetleri ile ilişkiler daima iyi gitmemiş, zaman zaman sorunlar da yaşanmıştır. Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkisinde özellikle 1990-2000 arası dönemin incelenmesi, ilişkilerin niteliğinin tespitinde yarar sağlayacaktır.

2. 1990'LI YILLARA KADAR TÜRK DIŞ POLİTİKASI

1990'lı yılların uluslararası siyasetini anlamak için 90 öncesi dönemi incelemekte fayda var. Genel olarak bu dönem, II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan temel dinamikler üzerine kurulu. II. Dünya Savaşı bittiğinde uluslararası siyasetin bu temel dinamiklerini oluşturan belirli başlı ülkeler vardır. Avrupa tam bir enkaz halindedir. Avrupa'da ekonomik olarak çökmüş bir Almanya, sarsılmış bir Fransa ve bir hayli sarsılmış eski gücünden yoksun ama yine söz söyleme kudreti olan İngiltere vardır. Bunun yanı sıra uluslararası arenada bir hayli güçlenmiş ve meşruiyet kazanmış ve geniş bir coğrafyada etki gösteren SSCB ile uzunca bir süre dış dünyadan izole kalma politikasıyla ekonomisini iyice geliştirmiş olan ve son dünya savaşıyla da dünya siyasetinin içerisine doğrudan girmiş ve bir taraftan da hegemonyasını yavaş yavaş devreden ABD var. Avrupa bir yıkım yaşadığı için uluslararası arenadaki en güçlü aktörler ABD ve SSCB'dir. Nitekim Avrupa'nın merkez olduğu ve dünya siyasetini belirlediği dönem, II. Dünya Savaşı ile birlikte bitmiştir.

Yeni kurulan düzende kendi ekonomik sistemi, kendi devlet yapılanması olan komünist SSCB ile ABD karşı karşıyadır. Kapitalist dünyanın lideri ABD, komünist dünyanın lideri SSCB'dir. İki liderin hegemonyası arasında ufak bir nüans bulunmaktadır. SSCB'de her bir cumhuriyetin hem ekonomisi hem siyaseti hem de hükümet yapısı doğrudan Moskova'ya bağlı olmasına karşın liberal dünyada böyle bir doğrudan bağlılık bulunmamaktadır. Fransa, Türkiye gibi ülkeler her ne kadar Amerikan hegemonyası altında olsalar da gayet hür ve müstakil birer devlettirler. SSCB'de ise böyle bir bağımsızlık anlayışı söz konusu olmayıp dış ilişkilerde kesin bir çizgiyle Moskova'nın emri anlayışı geçerlidir.

Yalnız Doğu Avrupa'daki devletler ile diğer Sovyet cumhuriyetleri bağımsızlık açısından birbirinden farklıdır. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri bağımsızlık anlamında diğerlerine göre biraz daha gevşek bir politikayla Sovyet hegemonyası altında

bulunmaktadır. Bu sebeple Sovyetlerin dağılması sürecinde Birlik'ten ilk ayrılan devletler Avrupa'daki devletler olmuştur.¹⁰

Esasında Soğuk Savaş daha çok Potsdam Konferansı'nda temelleri atılan bir süreçtir. Yalta Konferansı'nda daha çok işbirliği eğilimi varken bu konferanstan itibaren ABD ve İngiltere, SSCB ile mücadele etmeye başlamıştır.

Türkiye uluslararası siyaset açısından orta büyüklükte bir devlettir. Orta büyüklükteki devletler, güçlü devletlerden biriyle yakınlık kuran, kendine bir hegemonya alanı yaratamayan devletlerdir. Nitekim Raymond Aron orta büyüklükteki devletlerin iki kutuplu bir istemde bağımsız bir politika yürütmelerinin mümkün olmadığını söylemektedir.¹¹ Türkiye gibi orta büyüklükte bir devletten kendisine güvenlik ve ekonomik işbirliği çerçevesinde bir güvence sunacak bir ittifakın içerisinde yer alması beklenebilirdi. Açıkçası Türkiye, en fazla “Bağılantısızlar Bloku”¹² gibi bir ittifak içinde yer alarak uluslararası siyasette kendi halinde olmayı seçebilirdi ancak jeostratejik konumu Türkiye'yi bağımsız ve bağılantısız olmak konusunda zorlamaktadır. Bu sebeple Türkiye Bağılantısızlar grubunda yer almamış aksine bu gruptaki devletlere Batı Blokuna katılmalarını telkin etmiştir.

Kuruluşundan beri kapitalist sistemi benimseyen Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru SSCB'nin agresif tutumları sebebiyle komşusu SSCB'den uzaklaşmaktadır. Esasında Türkiye Sovyet işgaline uğramaktan çekinmiştir. Nitekim

¹⁰ Macaristan Ayaklanması, Prag Baharı gibi toplumsal ve siyasi hadiseler bağımsızlığın daha gevşek olduğu Avrupa Sovyet devletlerinde mümkün olabilmektedir. Aynı dönemde Orta Asya ve Kafkaslar'da benzer toplumsal hareketleri görememekteyiz. Nitekim toplumsal hareketler son derece şedit bir şekilde bastırılmıştır.

¹¹ Hoffmann, S. (1985). “Raymond Aron and the Theory of International Relations”, International Studies Quarterly, 29(1), 13-27.

¹² Asya-Afrika devletleri 18-24 Nisan 1955 yılında Endonezya'nın Bandung kentinde bir araya gelerek üçüncü bir blok olarak Bağılantısızlar Blokunu kurdular. Bağılantısızlığın özünde rekabet halinde olan karşı siyasi ve ideolojik bloklara girmemeyi ön görmektedir. Mısır, Hindistan, Yugoslavya ve Endonezya liderleri Üçüncü Blokun oluşmasına etki eden liderlerdir. Zirve Konferansları yaparak dönemin gelişmeleriyle ilgili ortak kararlar almışlardır. Bağılantısızlar blokunun Soğuk Savaş dönemine etkisi için bkz. ÖZYAŞAR, E. (2018). Bandung Konferansı (Bağılantısızlar Bloku)'nun, ABD-Sovyet Rusya'nın Bölge Politikalarına Etkisi/Bandung Conference's (The Non-Aligned Block), Effect on the Regional Policy of USA-Soviet Russia.

SSCB Türkiye'ye birçok nota verip yayımlamacılığını da ilan etmiştir.¹³ Stalin döneminde I. Dünya Savaşı sırasında bir müddet Rus hükümlanlığında bulunmuş Kars ve Ardahan bölgesi Türkiye'den talep edilmiştir. Bütün bu sebepler dolayısıyla SSCB'nin Türkiye için açık bir tehdit olduğu görülebilir.

Yakınında büyük bir tehdit algılayan Türkiye iyicil hegemon olan ABD tarafında yer almak mecburiyetinde kalmıştır. İyicil hegemon, çevresine iyi davranan onu kollayan hegemon olarak sempatik görünmektedir. Nitekim ABD oldukça zengin bir ülke olarak bu zenginliğini hegemonyasının kalıcılığı açısından diğer devletlerle paylaşmaktadır. ABD, ekonomik açıdan ne kadar güçlü aktörler yaratırsa müttefikleriyle o kadar iyi geçineceğini düşünmektedir. Truman Doktrini¹⁴ tam manasıyla bu esasa dayanmaktadır. Yine savaş sonrası toparlanmalarına yardım etmek için Güney Avrupa'daki ülkeler Marshall Planı¹⁵ çerçevesince desteklenmiştir. Türkiye de savaşa fiilen dahil olmasa da savaşın zorluklarını derinden hissetmiş ve bu yardımlardan faydalanmıştır. Bu sebeple Türkiye tarafından ABD büyük kurtarıcı gibi görölmeye başlanmıştır.

Türkiye savaş sonrası dönemdeki kötü iktisadi gidişatı ABD yardımıyla düzeltme beklentisi içerisinde. Ancak bu dönemdeki hibeler Türkiye'nin ekonomik yapısını değiştirecek türden niceliğe olmamıştır. Nitekim 1950 itibarıyla de Düyûn-ı Umûmiye borçlarını temizlemiş bir ülke tekrar dış borç almak mecburiyetinde kalmıştır. Truman Doktrini ve Marshall Planları ile hibeler alan Türkiye bir de dış borçlanmaya gitmiş, Türkiye'nin iktisadi yaklaşımları değişmiştir. Kendi yağında kavruan, sanayileşmekte olan ve daha çok kendi ürünlerini üretip tüketme anlayışını belirleyen bir ülkeden daha çok hibeler, borçlar ve doğrudan sıcak para akışıyla ekonomiyi döndürme gibi bir

¹³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Uzman, N. (2018). II. Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Talepleri ve Türkiye'nin Tepkisi. Gazi Akademik Bakış, 11(22), 117-142.

¹⁴ Doktrinin orijinal metnine ulaşmak için bkz. Truman, H. S. (1947, March). The Truman Doctrine. In Address, Joint Session of Congress, US Capitol üzerinden erişildi <https://courses.kvasaheim.com/common/docs/truman.pdf> , son erişim tarihi 06.06.2020. Öte yandan Truman Doktrini hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Satterthwaite, J. C. (1972). The Truman Doctrine: Turkey, The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 401(1), 74-84.

¹⁵ Marshall Planı 1947 yılında önerilip 1948-1951 yılları arasında yürürlüğe girmesi planlanan ve 16 ülkede fayda sağlaması düşünülen ekonomik reformlar bütünü olup plan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hogan, M. J. (1987). The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952.

kapitalist ekonomi modeline geçilecektir. Bu politika Adnan Menderes’le (1947’de direk Marshall Planı uygulanır uygulanmaz) başlamamaktadır. Demokrat Parti’nin ve özellikle Adnan Menderes’in iktidara gelmesiyle “Büyük kurtarıcı ABD” politikası iyice benimsenmektedir. Bu da Adnan Menderes’in komünizm konusundaki aşırı hassasiyetinden kaynaklanmaktadır. Türkiye’nin olası bir komünist saldırıya uğraması ya da Türk kamuoyunun komünist ideolojiye kapılması Adnan Menderes’i bireysel olarak endişeye sürüklemektedir. Bu manada ABD’ye yanaşma trendinin Demokrat Parti ile başlamadığı ancak komünist tehlikenin doruğa çıkmasıyla birlikte ciddi bir ivmelenme kazandığı söylenebilir.

SSCB’nin yayılmacı politikalarına karşı kurulan NATO¹⁶, liberal dünyayı komünist dünyadan korumak amacıyla ülkelerin askeri anlamda işbirliğini öngörüyor. Türkiye NATO’ya üye olmadıkça güvenlik şemsiyesini koruyuculuğunu hissedememektedir. Dolayısıyla Batı Blokuna dâhil olmanın NATO’ya üyelikten geçtiği düşünülmektedir. Türkiye’nin NATO’ya girişi Batı Blokunun resmen bir parçası haline geldiğini göstermektedir.

NATO’ya üyelik için ilk başvuru henüz 1950 seçimleri yapılmadan CHP iktidarı döneminde başlamaktadır. NATO’yu oluşturan Brüksel Antlaşması imzalanınca Türkiye bu durumu gayet olumlu karşılamış ve davet beklemiştir. Fakat beklenen davet gelmeyince dönemin Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (daha sonra Avrupa Birliği’ne dönüşecek örgüt) toplantısında bu durumu dile getirmiştir. Şayet Türkiye’nin beklentileri karşılanmazsa Türkiye’nin bu ittifakı tamamlayacak yönde bir başka ittifak arayışına gireceğini belirtmiştir. Hatta bir Akdeniz ittifakı kurulması yönünde öncü olacağını ifade etmiş, bu pakta üye olarak da İngiltere (Kıbrıs’tan dolayı gruba dahil), Fransa, İtalya, Yunanistan gibi ülkeleri önermiştir. Türkiye’nin bu teklifi kimi çevrelerce olumlu karşılanıp Yunanistan, Mısır

¹⁶ NATO, 4 Nisan 1942’de 12 ülkenin bir araya gelerek imzaladığı Kuzey Atlantik Antlaşması’na binaen kurulan askeri bir ittifaktır. Günümüzde 30 üye ülke mevcut olup örgütün merkezi üye devlet Belçika’nın başkenti Brüksel’de yer almaktadır. Üyelerin savunma harcamaları GSYH’lerinin %2’sinden az olmamalıdır. Ayrıntılı bilgi için <https://www.nytimes.com/2014/03/27/world/europe/europe-begins-to-rethink-cuts.html>, son erişim tarihi 06.06.2020. NATO üyelerinin toplam savunma harcaması, dünyadaki savunma harcamalarının %70’inden daha fazladır. Ayrıntılı bilgi için <https://web.archive.org/web/20150921070723/http://milexdata.sipri.org/>, son erişim tarihi 06.06.2020.

ve Türkiye'nin bulunduğu bir Akdeniz ittifakı kurulmak suretiyle NATO'ya dışarıdan destek verilmesi önerilmişse de bu öneriden bir sonuç çıkmamıştır.

Türkiye 11 Mayıs 1950'de iktidarın Demokrat Parti'ye tevdiinden sonra ikinci bir başvuru daha yapmıştır. Türkiye NATO'ya dahil olmak istese de bu isteği hemen kabul görmemiş amiyane tabirler bir bedel ödemesi istenmiştir. Nitekim üyelik süreci iki, iki buçuk yıllık bir sürede gerçekleşmiştir. Bu manada Türkiye Kore'de devam eden savaşa asker göndermek zorunda kalmıştır. Yani kendi doğu sınırlarını korumak için Seul'u korumak mecburiyetine düşmüştür. Kore Savaşı, Proxy (vesayet) savaşlarının ilk örneği olması bakımından önemlidir. Her ne kadar Soğuk Savaş olsa da liberal blokun desteklediği Kore'nin güneyindeki ve komünist blokun desteklediği Kore'nin kuzeyindeki yönetimler savaşmışlardır. ABD bu savaşla SSCB'nin ideolojik etkisini kırmayı amaçlamaktadır. Nitekim ancak bu savaştan sonra Türkiye iyi bir müttefik olduğunu ispatlayıp NATO'ya katılabilmektedir.

Genel olarak Türk dış politikası savaş sonrası dönemde ABD'nin yörüngesinde bir siyasi anlayış izlemiştir. Özellikle Demokrat Parti döneminde geleneksel Batıcılık anlayışı devam etmiştir ancak dış politikada dengencilik ve statükoculuk anlayışları önemini kaybetmiştir. Hatta dış politikada ne ABD ile SSCB arasındaki dengeler ne de Batı Bloku içerisindeki çatlaklar veya anlaşmazlıklar dikkate alınmamıştır. Bu da dış politikada alternatiflerin üretilmesine engel olmuştur. Mesela II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Charles De Gaulle yönetimindeki Fransa Batı Bloku içerisinde yer alsa da ayrık politikalar izlemiştir. Yine Batı Bloku içinde Avrupa'da ayrıca bir birlik kurma fikri ortaya çıkmış ancak Türkiye bununla da ilgilenmemiştir. Aynı şekilde Trans-Atlantik ilişkide de birtakım çatlaklar mevcut olmasına karşın Türkiye Londra-Washington eksenli bu ayrışmaya karşı da ilgisiz kalmıştır. Sonuç olarak dengencilik politikası herhangi bir şekilde kullanılmamıştır. Türkiye, ihtiyatsız ve dengeleri göz ardı eden, ABD'nin peşine takılarak oldukça risk alan bir ülke konumuna gelmiş Kore Savaşı gibi aktif eylemlerde bulunmak mecburiyetinde kalmıştır.

İki hegemon devlet dünya siyasetinin iki baş aktörü olmasına karşın aralarında herhangi bir sıcak çatışma yaşanmadığı için bu döneme “Soğuk Savaş”¹⁷ dönemi adı verilir. 1962’ye kadar olan dönemde tansiyon çok yüksek olup bu döneme terör evresi denilmektedir. 1962 sonrası dönem ise detant da denilen yumuşama evresi olarak adlandırılmaktadır. 70’li yıllar ise Sovyetlerin yeniden saldırganlaştığı bir dönem olup SSCB’nin Afganistan’a müdahalesi sonrasında ABD aktifleşmek mecburiyetinde kalmıştır.

60’lar ve 70’ler ortamı, Türkiye gibi ülkelere ciddi bir "görelî özerklik" yaratan bir atmosfer sunmuştur¹⁸. Nitekim SSCB’nin Stalin dönemi ve Kore Savaşı gibi saldırgan tutumları azalmış ve bir rahatlama dönemine geçilmiştir.

Bu dönemde iki kutuplu dünya devam etti. Bununla birlikte, sistemin katılığı çeşitli gelişmeler sonucu (nükleer silahların oluşturduğu yığılma dengesi, iki tarafın da statükoyu zamanla kabullenmesi, vb.) azalınca yumuşama (detant) başladı. Bunun sonucu olarak iki blok arasında girişilen "Karşılıklı ve Dengeli Kuvvet İndirimi" görüşmeleri, sonunda Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı’na (AGİK), oradan da 1975 Helsinki Son Senedi adlı detant belgesinin oluşmasına yol açtı.¹⁹

İkincisi, daha Helsinki oluşmadan, her iki Pax için de gittikçe güçlenen merkezkaç eğilimler ortaya çıktı. Bu eğilimler iki blok lideri arasında bir rekabet ortamı doğurdu ve bundan da, gerek her iki bloğun orta ve küçük devletleri, gerekse bloklar dışındaki küçük devletler bağımsızlık açısından çok yararlandılar. Bu durumda iki blok lideri, kendi bağımlı blok üyelerini denetleyemedikçe, karşı bloğun üyeleriyle ilişkiyi düzelterek rakibe zarar vermeye giriştiler. Örneğin, Romanya, sınırlaşmasına Moskova’nın iyi bakmaması üzerine İngiltere ve Fransa’dan ekonomik destek almaya başladı. ABD de Polonya, Macaristan ve Yugoslavya’ya finansman sağladı. Türkiye de

¹⁷ Soğuk Savaş terimi ilk kez ABD’li Maliye ve Başkanlık Danışmanı Bernard Baruch tarafından Kongre görüşmeleri sırasında ABD ile SSCB çekişmesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gerber, L. (1982). The Baruch Plan and the Origins of the Cold War. Diplomatic History, 6(1), 69-96.

¹⁸ Oran, B. (2009). Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1: 1919-1980. İstanbul: İletişim Yayınları, s.657.

¹⁹ a.g.e., s.657.

bu rekabet ortamından, 60'ların ortalarından itibaren hem ekonomik hem de siyasal olarak çok yararlandı.²⁰

Merkezkaç eğilimler Batı Blokunda milliyetçi de Gaulle'ün Fransası tarafından temsil edilirken, Doğu Blokunda çok daha dramatik bir oluşuma yol açtı: Çekoslovakya'da Başbakan A. Dubcek'in liberalleşme hareketi 1968'de Sovyet tanklarıyla önlendi. Bununla birlikte, Soğuk Savaş karanlığında ses getirmeyen 1956 Macar Ayaklanması olayının aksine, bu ortamda oluşan "Prag Baharı"nın ezilmesi derin etkiler bırakacak, dünya sol hareketinde ve bu arada Türkiye'deinde çatlak oluşmasına yol açacaktır.²¹

ABD'nin aksine, SSCB özellikle 70'lerde önemli atılımlar yaptı. O zamana kadar ABD'nin tekelinde olan dış yardımı, onunki kadar etkili olmamakla birlikte, az gelişmiş ülkeleri etkileme yöntemi olarak devreye soktu. Orta Doğu bağlamında askeri üsler elde etti. Uçak gemileri yaparak Akdeniz'e açıldı. Davet üzerine Afganistan'a asker sokarak Hint Okyanusu'na çok yaklaştı.²² Aslında ABD'nin cari uygulaması olan bu gelişmeler, SSCB'den gelince, Batı'da alarm zillerinin çalmasına yol açtı.²³

²⁰ a.g.e., s.658

²¹ a.g.e., s.658.

²² "Nisan 1978' de Albay Abdülkadir önderliğindeki ordu yönetime el koydu. Sovyet yanlısı Afganistan Demokratik Halk Partisinin başat siyasal güç olduğu Demokratik Afgan Cumhuriyeti kuruldu. Bu darbenin ardından İslamcı grupların silahlı direnişi başladı. Aralık 1978'de SSCB ile Demokratik Afgan Cumhuriyeti arasında Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Antlaşması imzalandı. 25 Aralık 1979'da eski başbakan yardımcılarında olan ve Doğu Avrupa'da sürgünde bulunan Babrak Karmal Kabil'e geldi ve başbakan oldu. Aynı gün, hükümetin talebi üzerine Sovyet birlikleri Afganistan'a girmeye başladılar ve 27 Aralık'ta işgal tamamlandı.

Uluslararası alanda bu durum bağımsız bir ülkenin işgali olarak tepkiyle karşılanırken, SSCB 1978 Antlaşmasına uygun biçimde, Afgan hükümetinin daveti üzerine ve yardım amacıyla askerlerini soktuğunu açıkladı. Amaç, Afganistan hükümetinin komünist uygulamalarına karşı cihat ilan eden Müslüman gerillalara karşı savaşmakta olan Afganistan ordusuna yardımdı.

SSCB'nin Afganistan'ı işgali bölgede İran inkılabıyla ortaya çıkan belirsizlik ortamında gerçekleşti ve Soğuk Savaş'ta Yumuşama döneminin sona erdiğinin göstergelerinden birisi oldu. ABD Senatosu SSCB'yle yapılan silahsızlanma antlaşmasını onaylamadı ve SSCB'ye tarım ürünleri ambargosu dahil uluslararası önlemler alınması için çaba harcadı. ilginç olan, Doğu Avrupa ülkelerinden Romanya, Yugoslavya ve Arnavutluk'un da Sovyet işgaline değişik biçimlerde karşı çıkmalarıydı.

ABD için Vietnam neyse SSCB için de Afganistan o oldu. İşgal süresinde 15.000 askerini yitirdi ve Müslüman gerillalar karşısında başarısız oldu. SBKP 27. Kongresinde Afganistan "kanayan yara"

İkincisi, 1973 Arap-İsrail savaşlarının ardından petrol sahibi Arap ülkeleri, savaşta İsrail'i destekleyen Batılılara karşı siyasal bir silah olarak petrol fiyatlarını üst üste astronomik düzeylerde artırdılar; o kadar ki, 1973'te varili 3 dolar olan petrol 1980'e gelindiğinde 30 dolara çıkmıştı. Arap ülkeleri ABD ile Hollanda'ya petrol sevkiyatını da durdurdular. Batı, alacağı ve sonunda azgelişmiş dünyayı vuracak olan önlemlerle bu "petrol şoku"nu 1980'lerde atlatacak ve hatta bu şoku kendi gelişmesi için kullanacaktır ama, bir de 79'da yinelenen petrol şoku Batı ekonomik ve siyasal egemenliğini 1973 sonundan itibaren en az 7 yıl boyunca çok sarstı.²⁴

Üçüncüsü, Blokların karşılıklı durumundan da yararlanan bir Bağlantısızlık hareketi²⁵, eski sömürge ülkelerin üçüncü bir güç gibi uluslararası politika arenasına girmeleri

biçiminde değerlendirildi. 14 Nisan 1988'de Cenevre'de Afganistan'daki savaşın sona erdirilmesine ilişkin anlaşma imzalandı ve geri çekilme 15 Şubat 1989'da tamamlandı. Sovyet destekli Necibullah hükümeti 3 yıl daha iktidarı elinde tuttuysa da 14 Nisan 1992'de devrildi. Bunu gerilla grupları arasında süren iç savaş izledi ve İslamcı Taliban örgütü sonunda ülkenin büyük bölümüne egemen oldu.” (Sander, O. (1994) Siyasi Tarih, 1918-1994, 4. B., Ankara: İmge, s.482-483)

²³ a.g.e., s.659.

²⁴ a.g.e., s.659.

²⁵ “Bağlantısızlığı (non-alignment) fikir olarak ilk kez 1946’da Nehru ortaya attı. 1947 ve 49 Asya-Afrika kongrelerinde kavram uluslararası terminolojiye girdikten sonra, 1950 Kore Savaşı’nda Yugoslavya, Mısır ve Hindistan “Bağlantısız” olduklarını ilan ettiler. Oluşum, 1955 Bandung konferansında Batıcılar ile Doğucular arasında fiilen oldu.

Bağlantısızlık hareketinin öyküsü 4 evrede özetlenebilir:

1) Hareketin Doğuşu (1960-65): Doğu- Batı rekabetinden yararlanarak barış içinde bir arada yaşama üzerine kurulu bağımsız bir politika izlediler, ulusal kurtuluş hareketlerine destek verdiler, bunların bağımsız olmasından kuvvet aldılar. Çok farklı ülkelerden oluşmalarından ileri gelen çatlaklar daha bu dönemden oluştu.

2) Geçici Gerileme (1965-70): Soğuk Savaş duraksamış, Üçüncü Dünya içinde farklılıklar su yüzüne çıkmış, özellikle askeri darbeler biçiminde iç sorunlar belirmiş, hareketin liderleri ölmeye (1964’te Hindistan’da Nehru) ve düşürülmeye (1965’te Endonezya’da Sukarno, 1966’da Gana’da Nkrumah) başlamıştı.

3) Gelişme ve Parlak Dönem (1970-80): 1973’teki ilk petrol şoku Bağlantısızları ön plana çıkardı. Artık sömürgeler bağımsızlaşmıştı; hareketi bunun üzerine devam ettirmek mümkün değildi; nitekim 1973 Cezayir konferansında kalkınma sorunlarını ele aldılar. İlk defa 1961 Belgrad konferansında ortaya atılmış bulunan; “hakça ticaret hadleri” (hammadde ile mamul madde fiyatları ilişkisinin azgelişmişler aleyhine işlemlerini önleme), “stabex” (hammadde fiyatlarına istikrar getirecek bir fon kurma), “azgelişmişlere konulan ticaret kısıtlamalarına som” türünden kavramları ortaya atmaya, varlıklarını artık

sonucunu doğurdu. Bu yeni öge, hiçbir ideolojik sempati duymadığı Doğu Blokunu güçlendirirken, Batı Blokunu zayıflattı. Bundan da öte, uluslararası politikada yalnızcılık ile askeri ittifaklar gibi iki temel stratejinin yanında üçüncü bir strateji oluşturarak bir alt-sistem haline gelen Bağlantısızlık, uluslararası ilişkiler ortamına o güne kadar görülmemiş bir eşitlik ve demokrasi atmosferi getirdi.²⁶

1974 yılına kadar dünyada topyekün bir ekonomik gelişme görülmektedir. II. Dünya Savaşı sonrası toparlanma yeni yeni belli oluyordu. Bilhassa Batı Almanya yurtdışından işçi göçüne ihtiyaç duyacak kadar ekonomik büyüme sağlamıştır. 1973 yılında etkisi bütün dünyada hissedilen petrol şoku ortaya çıktı. Esasında petrol krizinden evvel Bretton Woods sistemi çökmüştür. Sıcak para ve vurgun amaçlı para akımlarını önleme amacıyla 1944 yılında imzalanan anlaşma, en yalın şekliyle uluslararası para sisteminde ulusal para birimlerini ABD dolarına ve onu da altına bağlamış ve 1 ONS altın 35 ABD dolarına eşit tutulmuştur²⁷. Uluslararası para sistemi, her ne kadar bir süre altın çağını

Doğu-Batı çelişkisinin yerini aldığına inandıkları Kuzey (Zenginler)-Güney (Yoksular) kavramı üzerine inşa etmeye giriştiler. Bunun için bir Uluslararası Yeni Ekonomik Düzen (UYED) kavramı ortaya attılar ve bunu UNCTAD (BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı) örgütü içinde geliştirdiler. Arap-İsrail çatışmasının yumuşadığı, Vietnam savaşının sona erdiği bir ortamda, gelişmiş ülkeleri Paris'te bir "Kuzey-Güney Diyalogu" toplamaya zorladılar (1975).

Fakat bir yandan da hareketin altı oyulmaktaydı. 1973 şoku sonucu Üçüncü Dünya içinde petrolü olanlar ve olmayanlar ("Dördüncü Dünya") ayrımı doğmuştu. Kendi aralarında yıpratıcı çatışmalar çoğalmıştı (Etiyopya-Eritre, Kmer-Vietnam, vb.). Ağırlığın anti-emperyalist mücadeleye mi yoksa dünya barışına mı verileceği üzerine ideolojik tartışma hızlanmıştı. Bir yandan da AT (Avrupa Topluluğu, sonradan Avrupa Birliği) ve Çin gibi yeni güç odakları ortaya çıkıyor, iki kutuplu dünyayı sulandırıyor.

4) Düşüş (1980 sonrası): Batı petrol şokunu atlatmış, maliyet artışını da malların fiyatlarına ekleyerek az gelişmişlere yüklemişti. SSCB kendisi muhtaç hale geldiğinden yardımları kesmişti. Hareketin liderlerinden Yugoslavya'da Tito ölmüş, Mısır Camp David sonucu Pax Americana'ya katılmıştı. Uluslararası ilişkilerde Polonya, Afganistan ve Apartheid'in (Güney Afrika'daki ırkçı yönetim, daha sonra Nelson Mandela'nın hürriyetine kavuşmasıyla son buldu.) tasfiyesi gibi Bağlantısızların hiç etkili olamadığı gelişmeler baş göstermişti. Bütün Bağlantısız ülkeler sırayla IMF'ye boyun eğiyorlardı.

İkinci Küreselleşmenin (emperyalizm) sonucu olarak ve bu olguya SSCB'nin yaklaşık 50 yıl ara verdirmesi sayesinde ortaya çıkan Bağlantısızlık, en güçlü gözüktüğü dönemde, Üçüncü Küreselleşme'nin başlaması üzerine çökmeye koyulacaktır." Kaynak: (Oran, 2009, s.660.).

²⁶ a.g.e., s.659.

²⁷ Bal, H., & Özalp, H. (2011). Avrupa'da Parasal Birlik Düşüncesi ve Euro'ya Geçiş. Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi, 15(2), s. 8.

yaşamış olsa da, likidite ve güvensizlik gibi sorunlarla 1970’li yılların başında çökmüştür²⁸. OPEC üyesi Arap devletlerinin petrol üretimlerini düşürüp ABD ve Hollanda’ya ambargo uygulamaları ile kriz patlak vermiştir. Dış borçlarını ödemekte zorluk çeken sanayileşmiş ülkeler, ithalatlarını azaltma yoluna gitmiş ve bu durum hammadde ve ara girdi ihracatı yapan gelişmekte olan ülkelerin ekonomisini olumsuz etkilemiştir²⁹. Krizin, Avrupa’da tek pazar fikrinin oluşumunda etkili olduğu da savunulmuştur; çünkü Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) üyeleri arasında 1968 yılından beri devam eden dış ticarete, tarife dışı engeller konularak ülkelerin ithalatlarını azaltması söz konusu olmuştur³⁰.

Petrol krizi başlı başına bir etken olmasa da, 1970’li yıllar, yeni bir disiplinin doğuşuna tanıklık etmiştir. Bunda, daha önce değinilen Bretton Woods sisteminin çöküşünün de etkisi büyüktür. Uluslararası ilişkilerin yalnızca güvenlik politikalarından ibaret olmadığı, uluslararası ekonomiyle birlikte yeni bir yaklaşım sergilenmesi gerektiği anlaşılmıştır. Bu disiplinle beraber salt güvenlik anlayışı ret edilmemekle beraber, ekonominin etkisi de düşünölmeye başlanmıştır. Bretton Woods temelli değişim uluslararası ekonominin önemini gösterirken, kısa bir süre sonra ortaya çıkan petrol krizi hem enerji güvenliğinin hem de ekonominin önemini tekrar hatırlatmıştır. Tüm olumsuz gelişmeler, sonuç olarak farklı bilim ve disiplinlerin bütünleşik bir anlayışla yeni bir bakış açısı kazanmasında etkili olmuştur.³¹

Enerjinin önemi, onun çıkarılması, işlenmesi, transferi, ticareti, ticaret yolu konularında geliştirilen güvenlik kavramını ortaya koymuştur. Artık enerjinin güvenliği, hükümetlerin gündeminde daha ön sıralarda yerini almış ve arz çeşitliliğini sağlamaya çalışılmıştır. Hem yenilenebilir enerji kaynaklarına hem de enerji tasarruflu ürönlere olan ilgi de artmıştır. Bu durum, mecburi şekilde çevreci bir tutum olarak okunmaya

²⁸ Bordo, M. (2017). The Operation and Demise of the Bretton Woods System: 1958 to 1971. 07 10, 2020 tarihinde VOX: <https://voxeu.org/article/operation-and-demise-bretton-woods-system> adresinden alındı, son erişim tarihi 10.07.2020.

²⁹ Korkmaz, E. (1986). Dış Borç Krizine Yol Açan Gelişmeler. İstanbul Üniversitesi İktisat Faköltesi Mecmuası, 44(1-4), s. 137.

³⁰ Atik, H. (1993). Avrupa Topluluğu'nu Tek Pazar Hedefi. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Faköltesi Dergisi (10), s. 146.

³¹ Örki, A. (2019). 1973 Petrol Krizi ve Sonuçları. İstanbul: İstanbul Rumeli Üniversitesi Açık Erişim Sistemi Çalışma Metni, s. 8.

elverişlidir. Ayrıca, devletlerarasındaki ilişkilerin salt askeri konulardan ibaret olmadığı, disiplinler arası bir yaklaşım gerekliliği, askeri konulara ekonomi, finans, enerji gibi konuların da eklenmesi anlaşılmıştır.³²

1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması ve ardından Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla uluslararası düzende iki kutuplu yapı bozulmuş ve yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönem, Soğuk Savaş sonrası dönem veya Sovyet sonrası dönem olarak ifade edilmektedir. Nitekim bu dönemde Doğu Bloku yıkılmış, Sovyetler Birliği dağılmış ve ABD tek başına kalmıştır. Ortaya çıkan bu durum Türkiye'nin dış politikasında da önemli değişiklikler meydana getirmiştir. SSCB'nin dağılmasıyla Türkiye üzerindeki güvenlik tehdidi büyük ölçüde azalmıştır. Orta Asya ve Kafkasya'da bağımsızlığını kazanan ülkelerin büyük çoğunluğunun Türkiye ile etnik ve dini bağları olan ülkeler olması, bir kısmıyla da güvenlik algılarının örtüşmesi Türkiye için avantajlı bir durum meydana getirmiştir. SSCB'nin dağılması sonrası Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi Türk cumhuriyetlerinin yanı sıra Moğolistan ve Tacikistan gibi Türkiye ile etnik ve dini bağı olan ülkeler Asya bölgesinde tarih sahnesine çıkmıştır. Yine bu dönemde Balkan coğrafyasında Sovyet uydusu ülkelerin yerini Türkiye ile iyi ilişkileri olan yönetimler Arnavutluk, Bosna Hersek, Bulgaristan, Macaristan, Romanya gibi ülkelerde başa geçmiştir. Bu durum öncelikle Türkiye üzerindeki tehdidi azaltmış ve Türkiye'nin daha esnek bir politika izlemesine imkan sağlamış ve siyasi ortamdaki bu gelişmeler Türkiye'nin uluslararası ticaretine de yansımıştır. Yeni dönemde Türkiye hem yeni kurulan devletlerle hem de Sovyetlerin devamı niteliğindeki Rusya Federasyonu ile ticari ilişkilerini artırmıştır.

Özellikle Soğuk Savaşın sona ermesi Türkiye'yi jeostratejik rolünü yeniden gözden geçirmek zorunda bıraktı. Türkiye, bu dönemden sonra uluslar arası platformda daha aktif bir rol içine girdi.³³

Sovyetlerin çöküşü ile birlikte NATO'nun gerekliliği tartışmaya açılırken Türkiye de "artık önemli değil miyim?" diye bir paniğe kapılmıştır. Hakikaten NATO'nun varlık sebebi SSCB'dir ve Sovyetler'in güvenlik örgütü Varşova Paktı da çökmüştür.

³² a.g.e., s. 9.

³³ Rubin, B. (2002). Türkiye'nin Uluslararası Alanda Değişen Rolü. K. Kirişçi, & B. Rubin içinde, Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s.3.

Güvenlik tehdidi komünizmin çöküşü ile birlikte ortadan kalktığı bir ortamda NATO'nun varlığının tartışılması normaldir. Ancak Rusya'nın hala güvenilir bir devlet olması ve Çin gibi bazı devletlerin batı dünyası açısından hala bir tehdit teşkil etmesi, Ortadoğu'daki birtakım yapıların (terörizm vs.) dünya açısından tehlike haline gelmesi NATO'nun varlığını gerekli kılmaktadır görüşü 1990'ların ilk yarısına hakim gelmiştir. Fakat NATO'nun genişleyerek varlığını sürdürmesi karara bağlanmıştır. Eskiden komünist blokun üyesi olan fakat coğrafi olarak Avrupa'da bulunan bugünkü adıyla Çekya, Slovakya ve Baltık ülkelerinin batı dünyasına entegrasyonu dönemi başladı.

Özetle, Soğuk Savaş sonrası Türk dış politikası uluslararası toplumun mutabakata vardığı tutumları destekleyen, çok yönlü işbirliğini benimseyen, temkini elden bırakmayan pragmatik bir politika olarak değerlendirilebilir.³⁴

2.1.ABD-Avrupa ve Ortadoğu ile İlişkiler

2.1.1. Yeni Düzendeki ABD ile İlişkiler

Soğuk Savaşın bitiminin ardından 1990'lı yıllar Türkiye-ABD ilişkilerinde çok önemli değişikliklerin olmadığı ve fakat ilişkilerde bazı farklılaşmaların ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. İlişkilerin temelinde yer alan güvenlik ve savunma konuları yeni dönemde de belirleyici özelliğini korumuştur. Soğuk Savaş'ın bitiminin ardından Türkiye'nin Batılı ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin gözünde stratejik önemini yitirdiği yönünde görüşler ortaya konmuştur³⁵. Nitekim Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin yıkılması iki kutuplu olarak tarif edilen dünya düzeninde belirsizliğe yol açmış ve Türk-Amerikan ilişkileri de bu belirsizlikten payını almıştır. Bu yönde ortaya konulan düşüncelerin odak noktasını Sovyet tehdidinin ortadan kalkmasıyla Türkiye'ye duyulan ihtiyacın azalması ve bunun da başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere Batılı ülkelere Türkiye'ye verilen siyasi, askeri, ekonomik desteği azaltacağı yönünde endişeler oluşturmuştur³⁶. Bu durumun Türk yöneticiler

³⁴ Kut, Ş. (2002). 1990'larda Türk Dış Politikasının Ana Hatları. K. Kirişçi, & B. Rubin içinde, Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s.15.

³⁵ Molla, A. (2009). Soğuk Savaş Sonrası Körfez Krizleri ve Türkiye-ABD-NATO İlişkileri. Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 7(11), 29-45, s.31.

³⁶ Uslu, N. (2000). Türk-Amerikan İlişkileri. Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, s.311.

açısından bir güven kaybına yol açtığı söylenebilir. Buna mukabil Amerikan yönetimi kendi politikaları açısından Türkiye'yi bulunduğu bölgedeki en önemli unsur olarak değerlendirmeye devam ettiğini her fırsatta açıklama gereği hissetmiştir³⁷.

Soğuk Savaş sonrası Türkiye'nin stratejik konumunun değerindeki azalma konusunda ortaya çıkan endişe ve tereddütler kısa bir süre sonra başlayan Körfez krizleriyle birlikte sona ermiştir³⁸. Ortadoğu'da Türkiye'nin sahip olduğu stratejik konum ABD'nin bölgedeki uygulamalarında Türkiye'nin önemini tekrar ortaya çıkarmıştır³⁹. Ayrıca Türkiye'nin sahip olduğu demokratik hukuk kurallarına dayalı yönetim şekli, “model ülke” olarak Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya bölgelerinin istikrarı için Amerika Birleşik Devletleri açısından önem taşımıştır⁴⁰.

Türk-Amerikan ilişkilerinde 1960'lı yıllardan itibaren görülen çıkar çatışmalarının belirleyici ögesi Amerika Birleşik Devletleri'nin kendi çıkarları doğrultusunda uyguladığı küresel politikalar ve Türkiye'nin kendi çıkarları doğrultusunda uyguladığı bölgesel politikalar olmuştur. Bu durum Soğuk Savaş dönemi için geçerli olduğu gibi sonrasında da geçerliliğini korumuştur. İki ülke arasındaki bu çıkar farklılaşması ve çatışmasının devamlılığına rağmen, Soğuk Savaş sonrası dönemde, Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri daha önceki dönemlerden farklı olarak uluslararası sorunlarda daha fazla işbirliği içerisine girdikleri ve daha fazla birlikte hareket ettikleri görülmüştür. İki ülke ilişkilerinde gözlenen iniş ve çıkışlara rağmen, Türk-Amerikan ilişkileri sürekliliğini devam ettirmiştir.⁴¹

³⁷ Barkey, H. (2003). The Endless Pursuit, Improving U.S.-Turkish Relations. M. Abramowitz içinde, The United States and Turkey, Allies in Need. New York: The Century Foundation Press, s.90.

³⁸ Park, W. (2005). The Security Dimensions of Turkey-EU Relations. M. Lake içinde, The EU&Turkey: A Glittering Prize or a Milestone. London: Federal Trust for Education and Research, s.129.

³⁹ Sayarı, S. (1997). Between Allies and Neighbours, Turkey's Burden Sharing Policy in the Gulf Conflict, Friends in Need, Burden Sharing in the Gulf War. New York: St. Marin's Press, s.206.

⁴⁰ Sönmezoğlu, F. (2004). Dünya ve Türkiye. F. Sönmezoğlu içinde, Türk Dış Politikasının Analizi. İstanbul: Der Yayınları, s.997.

⁴¹ Molla, A. (2009). Soğuk Savaş Sonrası Körfez Krizleri ve Türkiye-ABD-NATO İlişkileri. Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 7(11), 29-45, s.33.

2.1.2. AB'ye Üyelik Sürüncemesi

Türkiye Avrupa'da kurulacak herhangi bir birliğe oldukça sıcak bakmaktaydı. Avrupa'ya karşı duyulan bu sempatiye siyasi, ideolojik, ekonomik ve tarihi etmenlerin etkisi çok büyüktür. Nitekim Avrupa Birliği'ne üyelik süreci de bu etmenlerin etkisiyle Türk dış politikasının neredeyse vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir.

İster Avrupa Konseyi ve OEEC gibi hararetle yaklaştığı, ister AET gibi temkinli baktığı olsun, Avrupalılarca meydana getirilen ve diğer Avrupalılara açık tüm örgütlenmeler her zaman Türkiye'ye çekici gelmiştir. Çünkü Türkiye, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren yüzünü Batı'ya dönmüş, Avrupa gelişmelerini doğudaki gelişmelerin önünde tutmuştur. Bu yönelim, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Batılı ve Avrupalı olma iddiasına ve hedefine dönüşmüş, "çağdaşlaşma" ile "Avrupalılaşma" eşdeğer tutulmuştur.⁴²

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren, ülke topraklarının büyük bölümünün yer aldığı Asya kıtasındaki devletlerle değil, Batı'nın yükselişini ve üstünlüğünü simgeleyen Avrupa devletleriyle yakın ilişkiler kurulmasına çaba gösterilmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra da, Türkiye'nin 1949'daki Asya Devletleri Konferansına katılmaması, 1955'teki Bandung Konferansında Batı yanlısı bir tutum sergilemesi, spor takımlarının Asya yerine, Avrupa'daki federasyonlara dahil olmaları için çaba sarfetmesi, Batılı devletlerin önyak olduğu girişimlere her zaman ilgi duyması, Batı'ya ve Avrupa'ya duyulan yakınlığın göstergeleriydi.⁴³

Türkiye'nin AET'ye bakışının şekillenmesinde, içinde bulunduğu ekonomik darboğazdan kurtuluşunu kolaylaştıracak bazı imkanlar elde edilebileceği yönündeki beklentiler de etkili oldu. Avrupa bütünleşmesinin hız kazandığı ve AET çerçevesinde bir Avrupa Ortak Pazarının kurulduğu yıllar, Türkiye'nin ekonomik açıdan en üst derecede bağımlı hale geldiği ABD ile ilişkilerinin gerginleştiği bir döneme rastladı. Dış mali kaynakların büyük oranda elde ettiği ABD'den gelen ekonomik yardımların azalması ve bazı şartlara bağlanması⁴⁴, Türkiye'yi kendisine uzun dönemli kredi

⁴² Oran, 2009, s. 813.

⁴³ a.g.e., s. 813.

⁴⁴ İktidarın siyasal itibarını sarsan bu ekonomik darboğazı aşmanın tek yolunun daha çok Amerikan yardımı almak olduğu düşüncesiyle, 1955 başından itibaren Başbakan Adnan Menderes sık sık ABD

açabilecek yeni kaynak arayışlarına yönlendirdi. Bu çerçevede 1950'lerin sonunda Türkiye AET'yi kendisini ekonomik bunalımdan kurtarabilecek bir "can simidi" olarak görmeye başladı.⁴⁵

Türkiye'nin AET'ye katılım için yaptığı başvuruya ilişkin olayları içine alan süreçte dönüm noktası, Yunanistan'ın AET'ye üyelik başvurusunda bulunmasıdır. Türkiye, NATO içinde müttefiki olan Yunanistan'la Kıbrıs konusunda ortaya çıkan anlaşmazlıkları, 1959'daki Zürih ve Londra anlaşmalarıyla dostane bir havada çözüme kavuşturmuş olmasına rağmen, bu ülkenin kendisinin taraf olmadığı oluşumlara girerek, ekonomik ve siyasal alanda görece güçlenmesini istememekteydi. Bu çerçevede Yunanistan'ın AET'ye karşı izleyeceği tutumu yakından izlemekteydi.⁴⁶

Esasen Türkiye ve Yunanistan, Avrupa'daki bütünleşme hareketleri karşısında, başlangıcından itibaren paralel politikalar izlemişlerdi. Her iki ülke de Altıların faaliyetlerine temkinli yaklaşmışlar, Fransa'nın muhalefetiyle AET dışında bırakılan İngiltere'nin öncülüğünde yedi Avrupa ülkesince oluşturulmaya çalışılan Avrupa Serbest Ticaret Alanının da (EFTA) dışında kalmışlardı.⁴⁷ Hatta, Zürih ve Londra

makamlarına başvurmaya başladı. Bir yandan da Türkiye'nin 1947'de katıldığı IMF'den de daha çok borç alınabilmesi çalışmalar başlatıldı. Türkiye'nin ilk etapta talep ettiği yardım miktarı 300.000.000 dolardı. Türk ve Amerikalı ekonomi uzmanları arasında 1955 Haziranında İstanbul'da yapılan görüşmelerde, Amerikan tarafı yardıma karşılık enflasyonist politikaların terk edilmesi, tarım sektörüne yönelik kredi ve destekleme alımlarının durdurulması, acil bir vergi reformunun hazırlanması ve Türk lirasının devalüe edilmesi koşullarını ileri sürdü. IMF de ABD ile benzer şartları öne sürüyor ve Türk ekonomisini istikrara kavuşturucu önlemler başlatılmadan borç vermeye yanaşmıyordu. Türkiye'nin bu koşulları gerçekleştirmeye yanaşmaması nedeniyle görüşmeler kesildi. ABD bu tarihten sonra ekonomi konusundaki isteklerini, ikili ilişkileri gerginleştirmemek için, doğrudan değil, IMF üzerinden Ankara'ya iletmeye başladı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Oran, 2009 s. 560-561.

⁴⁵ a.g.e., s. 813.

⁴⁶ a.g.e., s. 814.

⁴⁷ Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne (OECE) üye ülkeler arasından bazıları, 1958'de, AET'ye katılmak istemeyen ülkelerin yer alacağı bir serbest ticaret bölgesinin kurulmasını önerdiler. OECE üyelerinden Avusturya, Danimarka, Norveç, Portekiz, İsveç, İsviçre ve İngiltere 1959'da imzaladıkları Stockholm Sözleşmesi ile Avrupa Serbest Mübadele Birliğini (European Free Trade Association, EFTA) kurdular. AET'yi kuran Altılara gönderme yapılarak EFTA üyesi ülkelere Yediler adı verildi. EFTA Mayıs 1960'ta işlerlik kazandı. Temmuz 1961 'de, ortak üye statüsüyle Finlandiya ve Mart 1970'te İzlanda EFTA'ya katıldılar.

anlaşmalarının getirdiği yakınlaşma havası içinde, Yunanistan başbakanı ile Türkiye başbakanının, yayınladıkları ortak bildiride, Avrupa Ortak Pazarı kurulmasının olası yankılarını göz önünde tutarak, her iki hükümetin gerekirse ortak bir hareket yolu izlemek amacıyla, bu konuyu yakından izleyecekleri ifade edilmişti.⁴⁸

Türkiye Avrupa Ekonomik Topluluğu'na ilk başvuruyu 31 Temmuz 1959'da yapmıştır. 1960 yılında yaşanan askeri darbe Avrupa ile ilişkileri bir müddet yavaşlatsa da Türkiye ile Topluluk arasında 12 Eylül 1963'te Ankara Antlaşması imzalanmıştır. Söz konusu antlaşma gümrük birliğine dahil olmak için üç aşamalı bir politika öngörmekteydi. Hazırlık aşaması 1963-1970 arasında AB ile ilgili edinilen bilgilerin uyumu konusundaki hazırlıklarla geçmiştir. 1970'te yürürlüğe giren Katma Protokol ile geçiş süreci başlamıştır.

Ancak geçiş döneminde ortaklık ilişkimiz beklendiği gibi gelişmemiş ve 1980'li yıllarda çalışmamızın önceki bölümlerinde değindiğimiz gibi gerek içsel gerekse dışsal şartlardan dolayı AB ile ilişkilerimiz donma noktasına gelmiştir.⁴⁹

Türkiye'nin 1987 yılındaki tam üyelik başvurusunun 1989'da Komisyon tarafından reddedilmesini müteakip Türkiye-AB ilişkileri durağanlaşmıştır. 1973 yılında yürürlüğe giren Katma Protokolü'nün öngördüğü 22 yıllık geçiş döneminin tamamlanmasıyla 1996 yılı Ocak ayında yürürlüğe giren Gümrük Birliği Antlaşması ile üyelik sürecinde

EFTA uluslarüstü hiçbir niteliği olmayan tamamen ekonomik temelli bir örgüttü. Örgütün kurucu üyelerinden İngiltere ve Danimarka 1973'te EFTA'dan ayrılarak AET'ye katıldılar. "Avrupa Bütünleşmesi" fikrinin evrimi sürecinde zaman zaman AET, EFTA ülkelerine kendine katılma çağrısında bulundu. Bu suretle başlayan uzun müzakereler sonucunda 2 Mayıs 1992'de Porto'da Avrupa Ekonomik Alanı Antlaşması imzalandı. Önce Avrupa Ekonomik Alanının (AEA) yaratılmasıyla AET ile ilişkilerinde bazı kazanımları olacağını düşünen EFTA üyeleri, AET'nin ekonomik bütünleşmesini hızla tamamlaması karşısında "Avrupa Kalesi"nin dışında kalmamak niyetiyle teker teker AET'ye üyelik için başvuruda bulundular. 2009 itibarıyla İsviçre, Norveç, İzlanda ve Lichenstein dışındaki tüm EFTA üyeleri AB üyesidir. Bu itibarla fiilen eski etkinliğini yitiren EFTA halen hukuki varlığını sürdürmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erhan, Ç., & Kürkçüoğlu, Ö. (2009). Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler. B. Oran içinde, Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt:1 1919-1980 (s. 796-801). İstanbul: İletişim Yayınları, s.815.

⁴⁸ a.g.e., s. 814.

⁴⁹ Özer, M. (2009). Avrupa Birliği'ne Tam Üyeliğin Eşinde Türkiye, Yönetim ve Ekonomi. Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 16(1), 89-105, s. 93.

son döneme geçilmiştir. Türkiye'nin tam üyeliğine Avrupa'da ciddi bir muhalefetin bulunması müzakere sürecinin oldukça yavaş ilerlemesine sebep olmaktadır. Almanya toplumsal sebeplerle, Avusturya tarihsel saiklerle, Fransa içsel nedenlerle Türkiye'nin tam üyeliğine karşı çıkmaktadır. Yine Ege ve Kıbrıs meseleleri yüzünden Yunanistan ve Kıbrıs Rum Yönetimi de Türkiye'nin üyeliğine direnç gösteren diğer ülkelerdir. Öncesinde olduğu gibi SSCB'nin dağılması sonrasında da Türkiye açısından Avrupa ile ilişkiler AB'ye üyelik açısından çıkmazın devam ettiği bir dönem olmuştur.

2.1.3. Türk Dış Politikasının Ortadoğu Ayağı

Genel olarak Türkiye'nin Ortadoğu politikası, öncelikle dış politikasının bir türevidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin temel dış politikasını belirleyen ve onun tercihi olan Batılılaşma eğilimi ve Batı ile işbirliğinin durumu olmuştur. Türkiye'nin içinde bulunduğu bölgenin, global politikanın ve iç politikanın dinamikleri, Türkiye'nin olumlu Ortadoğu politikasının hedefe varmasını engellemiştir. Bölgede Irak gibi diktatörlerin varlığı, Arap-İsrail çatışması⁵⁰, İslam-laiklik ayırımı gibi olaylar bölge istikrarının ve Türkiye'nin önündeki engellerdi.⁵¹

II. Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu, 1950'li yıllardaki Suriye Bunalımı⁵² hariç Türk dış politikasında pek bir önem arz etmemiştir. 1980'li yıllarda devam eden İran-İrak Savaşı

⁵⁰ “6 Ekim 1973'te Mısır ve Suriye askeri kuvvetlerinin İsrail'e sürpriz bir saldırıya geçmesiyle başlayan savaş sırasında ve sonrasında yaşanan olaylar, zaten durgunluk içine girmiş bulunan Türkiye-İsrail ilişkilerini daha da soğuttu. Türkiye, 1967 Savaşı'nda olduğu gibi tarafsızlığını ilan etmekle birlikte uygulamada Arap ülkelerinin yanında yer aldı. Türkiye'nin bu şekilde davrandığının en çarpıcı göstergesi, savaşa katılan Arap ülkelere askeri malzeme taşıyan SSCB uçaklarının Türk hava sahasını kullanmalarına izin verilmesi, ama İsrail'e yardım etmek isteyen ABD'nin İncirlik Üssü'nü kullanmasının engellenmesiydi.” (Erhan & Kürkçüoğlu, Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler, 2009, s.799). Bu konuda daha fazla okuma için şu kaynaklara bakılabilir: Kaştan, Y. (2012). Ortadoğu'da Arap İsrail Mücadeleleri ve Türkiye, Tarih Medeniyetler Tarihi 4, 1797-1815; Armaoğlu, F. (1989). Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları, 1948-1988. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

⁵¹ Gözen, R. (2000). Amerikan Kıskaçında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası. Ankara: Liberte Yayınları, s.32-33.

⁵² Suriye Bunalımı esas olarak Baas Partisinin Suriye'de iktidara gelme sürecine ilişkindir.

“Baas Partisi, Rum Ortodoks Mişel Eflak ile Sünni Müslüman Salahaddin Bitar tarafından 1940'ta Şam'da kuruldu. "Yeniden doğuş" anlamına gelen Baas, Arap sosyalizminin yöntemleriyle Arap dünyasında bir yeniden doğuş gerçekleştirmeye çalışan siyasal anlayış ve partilere verilen isimdir. "Birlik, hürriyet, sosyalizm" sloganını kullanan Baas Hareketinin amacı sosyalist bir sistemle yönetilen, birleşik,

ve 1990'lı yılların başında gerçekleşen Körfez Savaşı, Türkiye'nin güvenliğini doğrudan ya da dolaylı etkileyen gelişmeler olarak, bölgeyi yeniden Türkiye'nin en önemli ilgi alanlarından biri haline getirmiştir⁵³. Körfez Savaşı 1991'de ABD'nin başını çektiği koalisyonun Irak'a müdahale etmesi ve Irak ordusunun Kuveyt'ten çıkarılmasıyla sona ermiştir. Türkiye BM Güvenlik Konseyi kararlarına uygun olarak hareket etmiş, Irak'ın yol açtığı tehlikenin ortadan kaldırılması için uluslararası toplumun çabalarına destek vermiştir. Esasında Türkiye açısından Kuveyt'in işgalini netameli hale getiren Ortadoğu'daki dengelerin Türkiye aleyhine bozulacak olmasıdır. Nitekim bu süreçten evvel de Fırat ve Dicle nehirlerindeki su problemleri dolayısıyla

laik bir Arap toplumu kurmaktı. Milliyetçi ve sosyalist olarak tanımlanabilecek ideolojilerinde bu üç ögenin Arap anlayışıyla yeniden tanımlandığı görülmüyordu. "Arap Birliği"ni temel ilke olarak benimseyen Baas ideolojisine göre, Arap halklarını birbirinden ayıran sınırlar sömürgeciler tarafından çizilmişti ve ortadan kaldırılması gerekmektedir.

Araplar arasındaki dinsel ve mezhepsel farklılıkları reddettiği ve Arap Birliği temelinde bir milliyetçilik anlayışı geliştirdiği için çoğu kez laik olarak nitelenmekle birlikte, Baas milliyetçiliği İslam'ı dışlamış değildi; tam tersine İslam, Arap ulusal kültürünün temel ve ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmekteydi. Ama Sünni Arap milliyetçilerin aksine, Baasçılar İslam'ı Arapların ulusal dini olarak değil, ulusal kültür mirasının önemli bir ögesi olarak görüyorlardı. İslam Arapların ulusçuluk anlayışının özüyü ve Hristiyan Araplar milliyetçilik duygusuna yaklaştıkları ölçüde Arabizmin özünün İslam olduğunu kavrayacaklardı.

Baas'ın sosyalizm anlayışı da Arap renkleri taşıyan kendine özgü bir sosyalizmdi. Marksizm ve enternasyonalizmi reddeden Baas ideolojisine göre, sosyalist millileşme asıldı ve ulusal olunmadan devrimci olmak mümkün değildi. Bitar'a göre, Asya ve Afrika'da sömürgecilğe karşı tüm halk güçlerini seferber edecek olan sınıf savaşı anlayışı değil, ulusal birlikçilikti. Bununla birlikte Bitar, ekonomik planlamada Marksist ilkeler olmadan ulusal sosyalist bir devrimin gerçekleştirilemeyeceğini de kabul etmekteydi. Özel mülkiyeti güvence altına alan Baas sosyalizmi gelir adaleti, iç ve dış ticaretin denetimi, toprak mülkiyetinin kamu yararına sınırlandırılması, madenlerin ve doğal kaynakların millileştirilmesi, planlı kalkınma, işçilerin işletmelerin yönetimlerine katılması gibi ilkelere dayanıyordu.

Baas, Irak ve Suriye'de 1963'te iktidarı ele geçirdi. Suriye'de 1966'da askeri kanat yönetime geldi. Hafız Esad, 21 Kasım 1970'te yaptığı darbeyle kurduğu iktidarını 2000'deki ölümüne dek sürdürdü. Irak'ta ise, Baas 1968'de yeni bir darbe yaptı ve General Hasan al-Bakr devlet başkanı, Saddam Hüseyin de başkan yardımcısı oldu. "1979'da yeni bir darbeyle kurulan Saddam Hüseyin yönetimi Mart 2003 ABD saldırısı sonucu yıkıldığında Baas rejimi sona erecektir." Ayrıntılı bilgi için bkz. Fırat, M. (2009). Baas Hareketi. B. Oran içinde, Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1: 1919-1980 (s. 785). İstanbul: İletişim Yayınları, s.785.

⁵³ Kirişçi, K. (1996). "Turkey in Search of Security in the Middle East: The Economic Dimension" Perceptions. Journal of International Affairs, 1(1), s.153.

Irak-Türkiye ilişkileri gerginleşmiş ve Irak'ın bu sorunu diplomasi ile değil de güç kullanmak suretiyle çözmek istediği bilinmektedir. Türkiye'nin koalisyon güçlerine desteği, bölgede aleyhine bir durumun oluşmasını engellemekle sınırlı kalmıştır. Nitekim Türkiye daha sonra kaderlerine terk edilerek Saddam tarafından yok edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalan Kürtlere topraklarını açmış, BM tarafından güvenli bölge ve Çekiç Güç oluşturulmasını sağlayan 688 sayılı kararın alınmasına da öncülük etmiştir.

2.2.SSCB'nin Dağılmasına Giden Süreçte Sovyet Coğrafyası ile İlişkiler

2.2.1. SSCB ile İlişkiler

SSCB dünya adası diye anılan Avrupa-Asya-Afrika kıtaları üzerinde Avrasya eksenine oturmuş, Avrupa'nın doğu yarısına ve orta ve kuzey Asya'nın tamamına yayılmıştır. 22.400.000 km²'lik dev bir kara kütesine sahip olan bu ülkenin 276,3 milyonluk nüfusunun %73,6'sı Avrupa'da, %26,4'ü Asya'da yaşamaktadır⁵⁴. Coğrafi olarak Orta Avrupa'da bulunan Varşova Paktı ülkeleri ile Moğolistan Halk Cumhuriyeti de SSCB'nin siyasi, askeri ve ekonomik denetimi altında olup uydu devletler olarak nitelendirilebilirler. Bu ülkeler Sovyet yarım küresini oluşturmakta olup bu durumda Sovyetler Birliği'nin 24.956.000 km²'lik dev bir kara kütesini savunmak mecburiyetinde olduğu söylenebilir.

Jeopolitik konumunun göze çarpan en önemli özelliği, okyanuslara serbestçe açılmasını engelleyen bir sahil şeridine sahip olmayışıdır. Ne var ki kuzeyde Arkhangelsk Limanı'nın yerleştiği Beyaz Deniz'den, Uzak Doğu'da Sahalin Adası'na kadar uzanan sahil şeridi, yani SSCB'nin bütün kuzey ve doğu kıyıları yılın büyük bölümünde Sovyet deniz gücü için doğal bir engel teşkil eden buzlarla kuşatılmıştır.

Doğu kıyısında önemli bir askeri üs olan Vladivostok Limanı doğrudan Pasifik Okyanusu'na değil; Japon Adaları yayı ve Güney Kore ile kuşatılmış olan Japon Denizi'ne açılır. Bu bölgede iki adet Sovyet Askeri Harekat Alanı bulunmaktadır.

⁵⁴ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1993). Eski SSCB Cumhuriyetleri İstatistik Göstergeleri 1970-1992. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Bunlardan birincisi Sibirya olup Moğolistan, Çin, Japonya ve Alaska'yı kapsayan Uzak Doğu Sovyet Askeri Harekat Alanı'dır. İkincisi ise Pasifik Askeri Harekat Alanı'dır.

Kuzeybatı askeri harekat alanı kapsamına giren bölgede bulunan ve kuzeybatıda Norveç Denizi'ne açılan Murmansk Limanı'nın açık denize çıkışı ise NATO, Amerikan üsleri ve bölge devletlerinin deniz güçleri ile kapatılmıştır.

Batı askeri harekat bölgesi ise NATO merkez bölgesini, Baltık Denizi girişleri, Doğu Almanya, Polonya, Çekoslovakya ve Batı Sovyetler Birliği'ni içine almaktadır. Baltık Denizi'ndeki Sovyet askeri gücü büyük olmasına rağmen Baltık Denizi çıkışının NATO üyesi Norveç, Danimarka ve Batı Almanya tarafından tutulması, ayrıca bu bölgede bir güvenlik zincirinin İngiliz Deniz Kuvvetleri tarafından oluşturulmuş olması, Sovyetler'in Baltık Denizi'nden Atlas Okyanusu'na çıkışını güçleştirmektedir. Nitekim karada da NATO askeri stratejisi, merkezi Avrupa'da "karşıya doğru savunma" prensibi üzerine kuruludur.

Güneybatı askeri harekat alanı ile güney askeri harekat alanı NATO'nun güney bölgesini, Doğu Akdeniz'i, Macaristan'ı, Romanya'yı, Bulgaristan'ı ve güneybatı Sovyetler Birliği'ni kapsamaktadır. Bu bölgede Amerikan 6. Filosunun dışında Fransız, İtalyan, Yunan ve Türk silahlı kuvvetleri Sovyet kuvvetlerinin karşısında yer almaktadır. Afganistan, İran, Türkiye'nin doğusu, Kafkaslar ve Türkistan bölgesini kapsayan Sovyet güney askeri harekat alanındaki askeri açmazlar ise Türkiye sınırında ön mevziden başlamaktadır.

Sovyet askeri stratejisinin ortaya konduğu yukarıdaki açıklamalar uyarınca Türkiye Sovyetler Birliği'ne karşı NATO ve Batı ittifakı içerisinde yer alan ve Sovyetler'in güney ve güneybatı askeri harekat alanında bulunmakla Sovyetler tarafından tehdit altında bulunan bir ülke konumundadır. 1945 sonrasında oluşan iki kutuplu dünya düzeninde Türkiye tarafını seçmiş ve bunun gereği olarak da Sovyetler Birliği ile yakın bir ilişki güdememiştir. Aksine bazı dönemlerde Sovyetlerin tehditkâr tutum ve davranışlarına maruz kalmış, inişli çıkışlı bir tutum sergilemiştir.⁵⁵ Aralarındaki ilişki daha olumsuz bir hal almıştır.

⁵⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Şen, C. (2006). Stalin Döneminde Türk Sovyet İlişkileri, 1923-1953. Isparta: (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi; Tacibayev, R. (2004).

1980'lere gelindiğinde iki ülke ilişkileri durağan bir seviyede bulunuyordu.12 Eylül 1980 Askeri Darbesi meydana geldiğinde Sovyetler Birliği'nden tek kelime eleştiri gelmemiştir. Nitekim, Sovyet yönetimi darbeden rahatsızlık duyacak herhangi bir olumsuzluk hissetmemiştir. Dahası, darbenin lideri Orgeneral Kenan Evren'in Türk dış politikasında herhangi bir değişiklik olmayacağına ilişkin beyanatı Sovyet kanadında karşılık bulmuştur. Ancak darbenin zeminini hazırlayan anarşi ortamında aşırı sol grupların faaliyetlerinin Moskova tarafından desteklenmesi Ankara'da ciddi rahatsızlığa da sebep olmuştur. Hatta Orgeneral Kenan Evren birçok konuşmasında Doğu Almanya'dan Türkçe yayın yapan ve Türkiye'deki sol güçleri sürekli işbirliğine çağıran Bizim Radyo'yu eleştirmekten geri durmamış ve bu husustaki rahatsızlık 12 Eylül öncesi ve sonrasında Moskova'ya iletilmiştir. Moskova'nın yanıtı her zaman "Muhatabınız biz değil, Doğu Almanya" şeklinde olmuştur.⁵⁶ Pek tabiidir ki bu cevap Ankara'da karşılık bulmaktan uzaktır.

Ayrıca 12 Eylül döneminde Muş ve Batman'a iki havaalanı yapımına karar verilmesi de Moskova'yı rahatsız etmiştir. Bunlardan Amerikan Çevik Kuvvetinin yararlanacağı endişesi olmuştur. Kremlin Mart 1982'de Dışişleri Bakan Yardımcısı Kornienko'yu ani olarak Ankara'ya göndermiş, bu husus 1982'de Moskova'yı ziyaret eden Türkiye Dışişleri Bakanı İlker Türkmen'e de söylenmiştir. Buna karşılık Türk tarafı ise Tiflis'e havaalanı yapılması ve Kafkas sınırına 150 bin kişilik ordu yığılmasıyla ilgili endişelerini dile getirmiştir.⁵⁷

Tüm bu olumsuzluklara rağmen özellikle 11 Mart 1985'te Mihail Sergiyeviç Gorbacov'un Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreterliği'ne seçilmesi ve ardından "Glasnost"⁵⁸ ve "Perestroyka"⁵⁹ politikalarını⁶⁰ yürürlüğe koymasıyla Sovyet

Kızıl Meydan'dan Taksim'e Siyasette Kültürde Sanatta Türk Sovyet İlişkileri (1925-1945). İstanbul: Truva Yayınları; Tellal, E. (2000). Uluslararası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB-Türkiye İlişkileri 1953-1964. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı.

⁵⁶ Kara, A. (2012). Turgut Özal ve Türk Dünyası, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri 1983-1993. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s.18.

⁵⁷ Batur, N. (1987, 07 28). Türk Sovyet İlişkileri. Milliyet.

⁵⁸ Glasnost sözcüğü Rusça'da "önceden gizli olan şeyi açığa çıkarmak" manasına gelmektedir, Türkçesi açıklık olarak ifade edilmektedir. Bu bakımdan bu politika, Sovyet rejiminin ifade ve basın özgürlüğünde devlet tekeline vazgeçerek esasında var olan diğer görüşlere de yer verilebilecek bir politikaya geçişi ifade etmektedir. Özellikle Çernobil Faciası sonrasında yaşanan infialin ardından Sovyet toplumunda

yönetiminin tüm dünya ile olduğu gibi Türkiye ile ilişkilerinde de bir yumuşama dönemine geçildiği söylenebilir.

devlete ve yöneticilere karşı güven duyulmasına aracılık etmesi için ilan edilmiştir. Nitekim Gorbaçov'un sosyalizm anlayışına göre, sosyalizmi kangren haline getiren birtakım uygulamaların nihayete erdirilmesi gerekliydi ve bu ancak toplumun her düzeyinin katılabileceği, herkese söz hakkı tanınacak bir tartışma ortamı ile mümkün olabilirdi.

Gorbaçov, bu hamle ile hem toplumu arkasına almak ve Yuri Andropov'dan sonra iktidara gelmesini engelleyen ve Konstantin Çernenko'yu genel sekreterliğe getiren Ortodoks Komünist Partisi üyelerinden kurtulmak istemiş hem de gerçekten tıkanmış ve üçüncü endüstri devrimini nasıl karşılayacağını bilemeyen sosyalist bloka bir çıkış yolu bulmak istemişti.

⁵⁹ Perestroyka Rusça'da yeniden yapılanma anlamına gelmektedir. Mihail Gorbaçov'un Mart 1985'te eski Sovyetler Birliği Komünist Partisi genel sekreterliğine getirilmesiyle başlayan reform hareketlerinin genel adıdır. Perestroyka terimi bazen yalnızca ekonomide aşırı merkezi planlamanın katılıklarını çeşitli derecelerde ademi merkezileştirme ve piyasa kapsamını genişletme yoluyla aşma denemeleri için kullanılmış, siyasal alandaki demokratikleşme süreci için daha çok glastnost tabiri kullanılmıştır.

⁶⁰ 1980'lerin ilk yarısındaki gelişmelerle tutucu yaşlı kuşaktan yönetimi devralan Gorbaçov, iktidara geldiğinde tutucuları tasfiye edip kendi ekibini kurmakla yetinmeyerek demokrasi olmadan hiçbir dönüşümün gerçekleşmeyeceği görüşünü benimsedi. Glastnost politikasıyla birlikte siyasal alanda birçok değişim görüldü. Proletarya diktatörlüğü adına yürütülmüş birçok uygulamadan vazgeçildi. Basından sansür kalktı, ceza hukukunda "Sovyet aleyhtarı propaganda" kavramı neredeyse ortadan kalktı, polis ve KGB'nin fiilen yasalar üstündeki dokunulmazlığı önemli ölçüde zarar gördü. Bütün bunlar partide ve toplumda bir çoğulculuk propagandasına yol açtı, tartışma özgürlüğü içinde çok taraflı varlık kabul edilir hale geldi. Dış politikada 1956 Macaristan ve 1968 Çekoslovakya müdahalelerinin haksız ve yanlış olduğu resmen açıklandı. Uluslararası alanda Gorbaçov çeşitli girişimlerle önemli saygınlığa kavuştu. Sovyet askeri doktrini saldırı doktrini olmaktan savunma doktrini olma yoluna gitti. Uluslararası sorunların salt siyasal yöntemlerle çözülmesi savunuldu ki bu da yeterli caydırıcılık kavramıyla açıklanabilecek silahsızlanma önerileri ile kapsamlı kuvvet indirimlerini beraberinde getirdi.

Glastnost (açıklık) ve perestroyka (yeniden yapılandırma) kavramlarıyla ortaya konulan politikalar Sovyetlerin yıkılışına engel olamamış aksine demokratikleşme adına atılan özgürlük mantığı ülke içinde muhalif grupların daha da güçlenmesine yol açmış ve SSCB'de iç karışıklıklar yaşanmaya başlamıştır. Bir taraftan SSCB'ye bağlı çeşitli cumhuriyetlerde milliyetçilik ve ayrılıkçılık canlanırken diğer taraftan Sovyet Komünist Partisi içindeki tutucu kanadın demokratikleşme yanlılarının elini kolunu bağlayacak kadar gücünü koruyabilmesi bunalımı derinleştirdi. Nihayetinde Ağustos 1991'deki başarısız darbe girişiminin ardından Komünist Parti saygınlığını yitirince Gorbaçov önderliğinde yeni, demokratik bir anayasa üzerinde anlaşmak imkansız hale geldi ve SSCB'nin dağılması kaçınılmaz oldu. Nitekim aynı yıl Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği dağılmış ve Bağımsız Devletler (BDT) topluluğu kurulmuştur.

Diğer taraftan darbe yönetiminden sonra Turgut Özal'ın iktidara gelmesiyle iki ülke ilişkilerini geliştirme çabaları başladı. Türkiye'nin 1984 yılında Sovyetler Birliği'nden doğalgaz almaya karar vermesi iki ülke arasında ticari ve ekonomik ilişkileri hayli geliştirdi. Zira o dönem Sovyet ekonomisi döviz darboğazına girmiş, dışarıdan aldığı mal ve hizmetlere dövizle ödeme yapamaz hale gelmişti. Öte yandan 3 Ekim 1984'te Moskova'da "Türk İhraç Malları Sergisi" açıldı. Açılış töreninde konuşan dönemin Maliye ve Gümrük Bakanı Ahmet Kurtcebe Alptemoçin iki ülke arasında 1986-1991 yıllarını kapsayan uzun vadeli ticaret antlaşması hakkında görüş alışverişinde bulundu.

Özal Türk-Sovyet ilişkilerinin iki ayrı paktta olmasının ticari ilişkilerinin geliştirilmesine engel olmadığı düşüncesindeydi. Bu konudaki görüşlerinin 1985 Nisan'ında Japonya'nın "Yomiuri" gazetesinin verdiği röportajda dile getirdi.⁶¹ Ticari ilişkilerde meydana gelecek artışların siyasi görüş ayrılıklarının giderilmesinde yardımcı olacağı inancında olduğunu belirten Özal, Sovyetler ile tek sınırı olan NATO ülkesinin Türkiye olduğunu ifade etti⁶². Turgut Özal Sovyetlere ilk gezisini 28 Temmuz-1 Ağustos 1986 tarihleri arasında gerçekleştirdi. İlk olarak Moskova'ya giden Özal, iki ülkenin ayrı paktlarda yer almasına karşın birlikte iş yapması için çok uğraşmasına rağmen dönemin Sovyet lideri Mihail Gorbaçov tarafından kabul edilmedi. Özal, bunun üzerine Özbekistan'a geçti, Türkiye'den giden heyet Taşkent Havaalanı'nda Özbek Başbakan Kadirov tarafından karşılandı, hatta burada Özbeklerin yoğun ilgisiyle karşılaştı.⁶³

⁶¹ Röportajda ek olarak şunları da söylemiştir: "Bu bakımdan siyasi açıdan olmasa bile Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler içinde olmak istiyoruz ve ilişkilerimizi bu esasa göre geliştiriyoruz. Bu ülkeden bazı şeyler alıyor ve satıyoruz. Halen elimizde, boyutları oldukça büyük olan doğalgaz hattı projesi var. Türkiye gerçekten de Doğu ile Batı arasında bir köprüdür ve aynı zamanda İslam Dünyası ile Batı arasında bir kilit merkezidir.". Daha fazlası için bkz. (1985, Nisan 15). Milliyet.

⁶² Kara, 2012, s.23.

⁶³ Turgut Özal bu ziyaretinde Özbek ve Türk halkların birbirine çok benzemesine dikkat çekmiş, "Aradan bin yıl geçmiş yine de insanlar arasındaki benzerlikler silinmemiş. Çin'e gittim, Uygur bölgesinde de aynı sıcaklığı hissettim." demiştir. Özal'ın Moskova'da gördüğü soğuk karşılamamanın etkisi olsa gerek kültürel ve dini bağları bulunan Özbek toplumunda bu denli sıcak karşılanması dolayısıyla samimi olduğu söylenebilir. Yine Özbek Başbakan Kadirov da "Türkiye'nin yaptıklarını duyuyoruz. Konulara son derecen hakim. Ekonomik konuları kavrama yeteneği çok büyük" demiş ve Türk filmlerinin Özbekistan coğrafyasında çok beğenildiğini ifade etmiştir (1986, Temmuz 31). Milliyet. Kadirov'un Türk filmlerinin

2.2.2. Türk Cumhuriyetleri ile İlişkiler

Sovyetler Birliği döneminde Türkiye'nin herhangi bir Türk Cumhuriyeti ile bire bir iletişime geçmesi mümkün değildi. Nitekim SSCB içerisinde yer alan cumhuriyetler, iç işlerinde görece bağımsız, dış ilişkilerinde ise SSCB'nin kendisi ve politikalarıyla bağımlıydılar. Bu sebeple bu devletlerle SSCB'den hariç bir politika yürütülmesi pek mümkün olmamıştır. Yalnızca kültürel bağları korumak ve ticari ilişkiler gibi dış politika açısından somut olmayan bazı örnekler mevcuttur.

Sovyet rejiminin katı kurallarının esnemeye başladığı 1990 başlarında Azerbaycan Komünist Partisi I. Sekreteri Ayaz Muttalibov'un ziyaretini saymadığımızda Türkiye'ye Türk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nden resmi ziyaret olmadı. Muttalibov da ziyaretinde Türkiye-Azerbaycan arasında mal alım satımı dışındaki konulara⁶⁴ girmemişti.⁶⁵

Resmi temaslar noktasında ilk adımı Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev atmıştır. Nitekim dönemin siyasi gözlemcileri yorumlarında Nazarbayev'in Sovyet politikasında en etkili kişi olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁶ Nazarbayev, Ağustos 1991 darbesinden sonra

kendi halkı tarafından çok beğenildiğini ifade etmesi önemlidir. Nitekim günümüzde de Türk dizi ve film sektörünün dış politikada Türkiye'ye sempati duyulmasına vesile olduğu, özellikle Ortadoğu coğrafyası ile olan ilişkilerde hissedilmektedir.

⁶⁴ . Örneğin Türkiye'nin Azerbaycan'dan petrol alması konusu resmi görüşmelerde gündeme gelmemiştir. Ayrıca tüm görüşmelerde Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Albert Çernişev hazır bulunmuştu (1991, Ocak 7). Milliyet. Bir gazeteciye verdiği röportajda Moskova'nın Azerbaycan'a daha çok siyasi ve ekonomik özgürlük vermesi, dünyadaki diğer devletlerle ve hatta insanlarla daha yakın ilişkiler kurulmasına imkan tanınması hususunda çalıştıklarını söylemişti.

⁶⁵ Kara, 2012, s.142.

⁶⁶“Nazarbayev, Sovyetler Birliği'ndeki değişimlerin uzlaşma ile gerçekleştirilmesinden yana olduğu için Gorbaçov ile Yeltsin arasındaki uzlaşmazlıklarda ve Kremlin ile birlik cumhuriyetleri arasında gelecekteki ekonomik ve siyasi ilişkilerin belirlenmesi konularında arabulucu rol oynamaktaydı ve bu konudaki fikirlerini Sovyet Parlamentosu'nda açıkça dillendirmekten çekinmemekteydi. Ayrıca Sovyetlerin bir merkezden yönetilen katı ekonomik sisteminin günün şartlarına uygun hale getirilmesini ifade ediyordu. Bir başka deyişle Nazarbayev hem Gorbaçov ile Yeltsin arasında hem eskimiş Komünist sistem ile yeni ve işlevsel bir ekonomik sistem arasında köprü rolü görüyordu.” (Kara, 2012, s. 143.).

“Nursultan Nazarbayev, güçlü kişiliğini bağımsızlık sonrası ortaya çıkan sorunların çözümünde de gösterdi. Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Rusya Federasyonu'yla nükleer silahların

oluşan özgürlük ortamı ve bir politikacı olarak Sovyet siyasetinde yükselen itibarından dolayı artan öz güveni ile 25 Eylül 1991’de beş günlük ziyaret için Türkiye’ye geldi⁶⁷. Sonuç olarak denilebilir ki Türkiye, Sovyetler Birliği’nde yer alan Türk Cumhuriyetleri ile resmi olarak ancak Moskova’daki başarısız Ağustos darbesi sonrasında iletişim gerçekleştirebilmiştir.

paylaşımı konusunda tartışmalar başladı. Nursultan Nazarbayev, Rusya Federasyonu’nun Sovyetler Birliği topraklarındaki 27 bin nükleer silaha tek başına sahip olmak istemesine sert tepki gösterdi. Nazarbayev’in, Boris Yeltsin’in planlarına karşı çıkması ile beklenmedik bir gerginlik doğdu. Nazarbayev, öteki cumhuriyetlerde bulunan nükleer silahların sökülmesi önerisine “kabul edilemez” diye tepki gösterdi.

Sovyetler Birliği dağılırken, ülkedeki nükleer silahların denetimi konusunda ABD de devreye girmişti. ABD Dışişleri Bakanı James Baker, Yeltsin ve Mihail Gorbaçov ile yaptığı görüşmelerde nükleer silahların denetimi konusunda güvence aldıktan sonra diğer cumhuriyetleri ziyaret etmişti. James Baker, bu amaçla gittiği Kırgızistan’da Devlet Başkanı Asker Akayev ile Alma Ata’da da Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev ile görüşmelerde bulunmuştu. Ardından gideceği Beyaz Rusya ve Ukrayna’dan da ellerinde bulunan nükleer silahların denetimi konusunda güvence isteyecekti.

Kazakistan lideri, 17 Aralık akşamı ABD Dışişleri Bakanı James Baker ile yaptığı görüşmeden sonra, BDT’ye bir “hammadde deposu olarak yamanmayı” ve “küçük kardeş” olmayı kabul etmeyeceklerini bildirdi. Ayrıca, “Kazakistan’ın da, Rusya ya da öteki cumhuriyetler gibi, yeni topluluğa, eşit bir üye olarak katılmaya kararlı olduğunu” söyledi. (Çapa, M. (2019). Sovyetler Birliği’nin Dağılması: Kazakistan Cumhuriyeti’nin Bağımsızlık Sürecinde Türkiye-Kazakistan Münasebetleri. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 9(17), 1-23, s. 13.).

⁶⁷ a.g.e., s. 144.

3. SOVYET SONRASI DÖNEMDE YENİ KURULAN DEVLETLER İLE İLİŞKİLER

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni uluslararası konjonktürde Türkiye'nin Orta Asya cumhuriyetleri ile Batı arasında bir köprü vazifesi görebileceğinden hareketle Türkiye bir bölgesel güç olarak yer alıyordu. Orta Asya ve Kafkaslar ile tarihi, kültürel, etnik ve dini bağların mevcudiyeti Türkiye'ye ilişkin görüşleri desteklerken birtakım politikacılar ve akademisyenler tarafından demokratik ve serbest piyasa ekonomisinin hüküm sürdüğü ve aynı zamanda Müslüman ve fakat laik, Türkiye'nin Sovyet sonrasında kurulan bu yeni cumhuriyetlere örnek olabileceği düşünülüyordu. Nitekim bölgede kurulan yeni devlet liderlerinin bağımsızlıklarını güçlendirmek için Türkiye'den yardım istemesi de bu düşüncüyü destekler nitelikteydi. Bu bağlamda Türk yetkililer ve siyasetçiler hızlı bir şekilde bu yeni kurulan cumhuriyetlerle ilişkiye geçti ve diplomatik, siyasi ve ekonomik ilişkiler geliştirdi. Bunun sonucunda Orta Asya ülkeleri ile eğitim, askeri iş birliği, bankacılık, ulaşım, telekomünikasyon hatta petrol ve doğalgaz boru hatlarının kurulması da dahil birçok alanda iş birliğine gidildi.

3.1. Türk Cumhuriyetleri ile İlişkiler

3.1.1. ABD'nin Bölgeye Yönelik Politikaları

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte ABD, tek süper güç olarak uluslararası sistemi istediği gibi yönlendirmeye çalışmış ve bu bağlamda stratejik önemi olan bütün bölgelerde etkili olmak istemiştir. Fakat bu dönemin ilk yıllarında, ABD'nin en önemli politikası daha önceki dönemin medeniyet/modernite temelli politikalarına benzer bir anlayış ortaya koyan liberal-kapitalist sistemin ve serbest piyasa ekonomisinin hâkim olmasını öngören küreselleşme hareketinin önündeki engelleri kaldırmaya çalışmak

olmuştur. Bu sebeple, Orta Asya’da da etkin rol almak veya fiilen bulunmak yerine küreselleşme merkezli, daha çok fikri ve yapısal politikalar uygulamıştır.⁶⁸

1990’ların başında Clinton Başkanlığındaki Washington’un Orta Asya’ya bakışı iki farklı düşünceye dayanıyordu. 1997’ye kadar süren birinci Clinton döneminde, 1994’te Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı görevine getirilen Strobe Talbott’un başını çektiği Dışişleri ekibi “Önce Rusya” (Russia first) anlayışıyla Rusya’nın Batı tarzı demokratik bir yönetime kavuşması ve serbest piyasa ekonomisine geçmesi için yardım edilmesi, aşırı milliyetçiler ile eski komünistler karşısında ılımlı reformcuların desteklenmesi sebebiyle Orta Asya’nın ihmal edilmesine yol açmıştır. Bu şekilde düşünenlere göre, ABD için pek ehemmiyeti olmayan Orta Asya bölgesinin güvenliği ve kontrolü, bunun için hevesli olan Rusya tarafından sağlanmalıydı.⁶⁹ Ayrıca bu görüş, ABD’nin Soğuk Savaş’ın hemen ardından geliştirdiği, kendisinin tek egemen güç olduğu dünya sistemiyle ilgilenmesi, çeşitli altsistemlerde ise yerel güçlerle (pivotal States) işbirliği içerisinde barış ve istikrarın sağlanması gerektiği görüşüne de uygundu.⁷⁰

Bu ekibin karşısına zamanla, liderliğini 1996 sonunda Dışişleri Bakanlığı görevine getirilen Madeline Albright’ın yaptığı ve Rusya’nın SSCB geçmişine işaretlerle bu ülkeyi daha çok jeopolitik çerçevede değerlendiren ve bu kapsamda Orta Asya’da SSCB’nin boşalttığı yerin Rusya tarafından doldurulmasının engellenmesi, bunun için de bağımsızlıklarını yeni kazanan bölge devletlerinin egemenliklerinin güçlendirilmesi gerektiğini söyleyenler çıkmıştır. İlerleyen dönemde bu iki görüş yavaş yavaş birbirine yaklaşmış ve bir uzlaşmaya varılmıştır. ABD’nin Orta Asya enerji kaynakları üzerinde daha çok söz sahibi olabilmesi için bölge ülkeleriyle doğrudan işbirliğine gitmesi gerektiği düşüncesi Amerikan politikalarında hakim olmaya başlamıştır.⁷¹

⁶⁸ Kafkasyalı, M. (2012). Orta Asya’da Güç ve Zihniyet. M. Kafkasyalı içinde, Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya (s. 15-53). Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, s.25.

⁶⁹ Cohen, A. (1997, July 24). US Policy in the Caucasus and Central Asia: Building a New Silk Road. The Heritage Foundation: <https://www.heritage.org/europe/report/us-policy-the-caucasus-and-central-asia-building-newsilk-road-economic-prosperity> adresinden alındı.

⁷⁰ Erhan, Ç. (2004). ABD’nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül’ün Etkileri. Uluslararası İlişkiler, 1(3), s. 131.

⁷¹ Kafkasyalı, 2012, s.26.

“Önce Rusya” politikasını sahibi Talbott bile zamanla bu görüşü benimsemiş ve şunları dile getirmiştir⁷²: “Eğer Kafkasya ve Orta Asya ülkelerindeki reform çabaları başarıya ulaşırsa, bu kuşkusuz Rusya ve Ukrayna’yı da kapsayacak şekilde diğer Sovyet cumhuriyetlerindeki dönüşüm çabalarını da cesaretlendirecektir. Bu da bölgenin Çin, İran, Türkiye ve Afganistan ile sınırlarının istikrara kavuşmasına yardımcı olacak, Pakistan ve Hindistan ile büyüyen ekonomik ve sosyal bağların kurulmasını sağlayacaktır. Karadeniz’den Pamir Dağları’na kadar uzanan bir coğrafyada kendi içlerinde ve birbirleriyle barış içinde özgür toplumların oluşturulması, eski İpek Yolu boyunca Avrupa ve Asya arasında önemli bir ticaret güzergâhının açılmasına yardımcı olacaktır. Eğer ekonomik ve siyasi reformlar başarılı olmazsa, dahili ve harici ihtilaflar derinleşirse, bölge terörizm için bir kuluçka alanı, dini ve siyasi aşırılığın odağı ve çatışma sahasına dönüşebilir. İki yüz milyar varillik petrol rezervinin bulunduğu bir bölgenin bu hâle gelmesine ABD seyirci kalamaz.”⁷³.

Öte yandan Amerikan dış politikası sahip olduğu üstünlüğü muhafaza edebilmek, sürdürebilmek için globalleşme adı altında tüm dünyaya liberal-kapitalist sistemi dayatmak ve doğrudan doğruya ABD’nin kontrolünü sağlamak üzere kuruludur. Orta Asya, zengin enerji kaynakları ile ve Rusya, Çin gibi muhtemel süper güçlere komşu olmasıyla yeni dönem Amerikan dış politikasında öncelikli yerini almıştır⁷⁴. Bu bakımdan ABD’nin Orta Asya politikalarına ilişkin 1998 tarihli Ulusal Güvenlik Strateji Belgesine de bakılmalıdır: “İstikrarlı ve müreffeh Kafkasya ve Orta Asya, Akdeniz’den Çin’e uzanan geniş bir bölgede istikrar ve güvenliğe katkı sağlayacak ve Kafkasya gaz ve petrol rezervlerinin, ABD’nin muazzam ticari katılımıyla dünya piyasalarına aktarılmasını mümkün kılacaktır. Bu bölgedeki ülkeler, egemenliklerini ve uluslararası arenadaki yerlerini teminat altına aldılar da demokratik ve ekonomik alanda gerçekleştirilmesi gereken reformlar vardır. Bu ülkelerin bağımsızlıklarını, egemenliklerini, toprak bütünlüklerini, demokratik ve ekonomik reformları gerçekleştirmeleri Amerikan çıkarları için önemlidir. Bu hedeflere ulaşılabilmesi için ikili ilişkilerimiz ve uluslararası kuruluşlardaki liderliğimizi kullanarak milyarlarca

⁷² a.g.e., s. 26.

⁷³ Blank, S. (2001). The United States and Central Asia". R. Allison, & L. Jonson içinde, Central Asian Security: The New International Context. London: Royal Institute of International Affairs, s. 130.

⁷⁴ Kafkasyalı, 2012, s.26.

doların bölgeye akmasını sağlıyoruz.”⁷⁵. Enerji kaynaklarının dünya pazarlarına aktarılması, bölge devletlerinde dinin egemen olmadığı rejimlerin kalıcı hâle getirilmesi, Sovyetler Birliği döneminden kalan kitle imha silahlarının ABD için asi olan devletlerin ve terör örgütlerinin eline geçmesine engel olunması, bölgenin uyuşturucu ticaretinde bir üs olmaması ve bölge ülkelerinin serbest piyasa ekonomisini benimseyerek küresel ekonomik sistemle bütünleşmesi gibi amaçlar Amerikan dış politikasının hedefleri olmuştur⁷⁶.

SSCB öncülüğündeki Sovyet blokunun dağılmasını müteakip ABD’nin Orta Asya politikasının başlıca dört hedefi olduğu söylenebilir. İlk olarak sosyalist-komünist ideolojiyle girdiği mücadeleyi kazanmış liberal-kapitalist siyasî ve ekonomik sistemin bölge ülkelerinde benimsenmesi, demokratikleşmenin ve serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinin hızlandırılması ve sağlamlaştırılmasıdır. İkinci olarak, Orta Asya ve Hazar havzası enerji kaynaklarının güvenliğinin sağlanmasıdır. Bu amaçla bölgedeki enerji kaynaklarının, Rusya’nın denetiminde olmayan güzergâhlardan başta Batı olmak üzere dünya pazarlarına aktarabilecek projeler geliştirilmelidir.⁷⁷ Üçüncüsü, bölgede meydana gelen çatışmaların barışçı yollardan çözülebilmesi için gerekli kontrolün oluşturulmasıdır. Dördüncüsü ise, Amerikan firmalarının bölgedeki ticari faaliyetlerinin desteklenmesidir.⁷⁸

Zamanla bu amaçlara ulaşabilmenin, ABD’nin bu bölgeye fiilen yerleşmesi ile mümkün olacağı düşüncesi hâkim olmaya başlamıştır. Fakat ABD’nin Orta Asya bölgesine fiilen yerleşebilmesi uzun süre, bölgede nüfuzu Sovyetler Birliği’nden sonra da devam eden Rusya’dan dolayı mümkün olamamıştır. Amerikan askerî varlığının fiilen bölgeye yerleşmesine, Rusya’yı ikna edebilmesini de sağlayan 11 Eylül ve sonrasındaki gelişmeler imkân vermiştir.⁷⁹

⁷⁵ The White House. (1998). A National Strategy for a New Century. Washington: The White House, s. 39-41.

⁷⁶ Erhan, ABD'nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül'ün Etkileri, 2004, s.132.

⁷⁷ Nichol, J. (2001). "Central Asia's Security: Issues and Implications for US Interest", CRS Report for Congress. Washington: Congressional Research Service.

⁷⁸ Efeğil, E. (2000). Washington'un Hazar Havzası Politikası ve Türkiye. Avrasya Dosyası, 6(2), s. 191.

⁷⁹ Kafkasyalı, 2012, s.26.

Soğuk Savaş döneminde sosyalist-komünist ideolojiyi ötekileştirmiş ve onunla mücadele etmiş ABD, tek süper güç olarak kaldığı yeni dönemde mücadele edilmesi gereken yeni düşmanın uluslararası terörizm ve uluslararası terörizmi besleyen en önemli kaynağın da radikal İslâm olduğu iddiasından hareketle Orta Asya bölgesindeki İslâmî yapıyı radikalizme, dolayısıyla terörizme kaymaması⁸⁰ için kontrol etmesi gerektiğini beyan etmiştir.⁸¹ Nitekim 1990 sonrası dönemde bölge ülkelerinde terörle mücadele ve radikal grupların önlenmesi amaçlı askeri üsler talep etmiştir.⁸²

3.1.2. Rusya'nın Bölgeye Bakışı

1991-1995 arası Rusya Federasyonu kendi bağımsızlığını pekiştirme çabasında olmuştur (Çeçenistan, Tataristan vs. meseleleri). Eski Sovyet sistemini kökten yıkan Moskova, devlet teşkilatlandırma sürecini yeniden başlatmıştır. Moskova liberal ekonomi, liberal devlet, harici ve dâhili siyaseti belirlemek yönünde uğraşmıştır. Bu dönemi birçok araştırmacı XVII. asırdaki kargaşaya (smuta)⁸³ benzetmektedir. Rusya,

⁸⁰ Orta Asya'da terörle mücadeleye ilişkin politikalar hakkında bkz: Crosston, M. (2006). *Fostering Fundementalism: Terrorism, Democracy and American Engagement in Central Asia*. Burlington: Ashgate Publishing Company; Omelicheva, M. (2011). *Counterterrorism Policies in Central Asia*. New York: Routledge.

⁸¹ ABD, radikal oluşumları engelleyebilmek için antidemokratik ve baskıcı uygulamalarına rağmen bölge ülkelerindeki yönetimleri desteklemiştir (Menon, R. (2002). *The New Great Game in Central Asia*. *Survival*, 45(2), s. 190.).

⁸² “ABD, Afganistan’da El-Kaide’ye ve ona destek veren Taliban rejimine karşı sürdürdüğü operasyonlar kapsamında ilk etapta Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan hava sahalarından yararlanmaya başladı. Ardından Özbekistan’ın Termiz ve Hanabad, Kırgızistan’ın Manas ve Tacikistan’ın Kulyab, KurganTyube ve Hokand havaalanları Amerikan ve İngiliz uçaklarına açıldı. Kırgızistan’a 3000, Özbekistan’a 1000 Amerikan askeri yerleştirilirken Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan’a yapılan ekonomik yardımlar bir önceki yıla göre iki kat artırılarak 2002 mali yılı için 580 milyon dolara çıkarıldı [Charles William Maynes, “America Discovers Central Asia”, *Foreign Affairs*, Cilt 82, Sayı 2, (Mart-Nisan 2003), s. 120]. Bu arada, Kazakistan’la ABD arasında yapılan bir anlaşmaya göre Amerikan savaş uçakları acil durumlarda Almatı havaalanına iniş hakkı elde etti. Ayrıca, tarafsız ülke statüsündeki Türkmenistan silahlı kuvvetlerine Amerikan subayları tarafından askerî eğitim verilmesi [Rajan Menon, “The New Great Game in Central Asia”, s. 192] de kararlaştırıldı (Erhan, ABD'nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül'ün Etkileri, 2004, s. 143.).”

⁸³ Смыта şeklinde yazılmaktadır.

Batı uygarlığına dâhil olmaya çaba harcar ve Orta Asya Avrupa'nın bir parçası olmaya çalışan Moskova'nın nazarından uzak kalmıştır.⁸⁴

Bağımsızlıklarını ilan eden Orta Asya devletleri bir araya gelerek işbirliğine gitme çabasına girdiler. Bu kapsamda ilk girişim Türkmenistan Devlet Başkanı Niyazov'dan gelmiştir. Niyazov, üç Slav devletinin Belovez Ormanı'nda anlaşmaya varması üzerine Türk kökenli Sovyet devletlerin de kendi aralarında bir işbirliğine gitmesi gerektiğini savunmuştur. Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev ise etnik ve dini saiklerle kurulacak işbirliklerinin bölgeye yarardan çok zarar getireceğini savunmuştur.

SSCB sonrası kurulmuş BDT, Postsovyet alandaki devletler arasındaki işbirliğini sağlamada yeterli derecede hizmet görmemiştir. BDT çerçevesinde 1992-1993 yıllarında yaklaşık 400 doküman kabul edilmiştir. Ancak bunların hiçbiri de fiiliyatta iş görmemiştir.⁸⁵ Bu durumda Orta Asya'daki devletler aralarında işbirliği yapmak mecburiyetinde kalmışlardır. Nitekim Ocak 1993'te Özbekistan ve Kazakistan tarafından Orta Asya Devletler Topluluğu kurulmuştur.

Bu dönemde Rusya'daki milliyetçi kesim, SSCB'deki gibi Orta Asya devletlerinin Rusya'ya yük olduğunu ve onlardan bir an evvel kurtulma çaresini dile getirmiştir. Milliyetçi kesimlerin bu çağrıları, RF'nin (Rusya Federasyonu'nun) uzun süre Orta Asya'ya ilgi göstermemesine neden olmuştur. BDT çerçevesinde kabul edilmiş anlaşma sayısının çokluğu, bu devletler arasında işbirliğini canlandırmak istediği anlamına gelse de, bunu yürütecek bir mekanizmaya, güvene ve merkeze ihtiyaç vardı. Böyle bir durumda Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev, Rusya ziyaretinde, Moskova'da Avrasya Birliğini kurmayı teklif etmesine rağmen Rusya buna hazır değildi. Orta Asya devletlerinden ise Kırgızistan bu fikri desteklemişse de, Özbekistan karşı çıkmıştır.

İlginç olan husus Rusya'daki milliyetçilerin emperyal amaçlarla hareket edip birlik dağılsa da Orta Asya'ya sahip olmak istemesindense bu bölgedeki devletleri bir yük

⁸⁴ Tacibayev, R. (2012). Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi. M. Kafkasyalı içinde, Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya (s. 169-211). Ankara-Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, s.198.

⁸⁵ Кульчик, Ю. (2012). Центральная Азия после империи: этносы, общества, проблемы (глава 5). 06 10, 2020 tarihinde <http://www.analitik.org/article.php?story=2005071204263416> adresinden alındı, son erişim tarihi 10.06.2020.

olarak görmesindedir. Komünist ideolojinin yayılmacı politikasının ülkeye getirdiği refahın sınırlı olmasında aranabilir bu sorun. Nitekim Sovyetler özellikle Stalin döneminde aşırı yayılmacı politika izlemiştir. Rus işgaline uğramış Orta Asya'nın dışında Doğu Türkistan hususunda Çin ile aynı ideolojik kökenden gelen felsefeyle yönetilmesine rağmen mücadele etmiş, sınırdaşı Türkiye gibi ülkelerle hatta sınırdaşı olmayan Yunanistan ile tehditkar pozisyona girmiştir. Sovyetleri bu bölgelerde saldırgan hareketlerde bulunmaya iten sebepler ekonomik olduğu gibi umutsuz davranmaya iten sebepler de aynı şekilde ekonomiktir. Orta Asya bölgesi Sovyet coğrafyası açısından tarımsal üretim deposu olarak kullanılmıştır. Hatta kimi zaman merkezi yönetim bu bölgeleri desteklemek için bütçe dahi aktarmak mecburiyetinde kalmıştır.

1992'de Rusya, kendisini SSCB'nin varisi ilan etmiştir. Bununla birlikte Rusya, Orta Asya'daki SSCB'nin tüm askerî kuvvetlerine sahip çıkmaya çalışmıştır. 1992'de Taşkent'te imzalanan "kolektif güvenlik hakkında" antlaşmayı, SSCB ordusunu bu antlaşma çerçevesinde Orta Asya'da muhafaza etmenin bir yolu olarak görebiliriz. Zira Doğu Almanya ile diğer Doğu Avrupa ülkelerinden çıkartılan Sovyet ordusunun binlerce subayı evsiz, işsiz kalmıştır. AB devletleri bu işsiz-güçsüz askerlerin Rusya'daki sosyal-ekonomik durumun gittikçe kötüleşmesi durumunda askerî darbe yapmasından endişelenmişlerdir. AB, Orta Asya'yı kontrol altında bulundurmak için Moskova'ya jandarmalık görevi yüklemek istemiştir. AB'nin niyetini anlayan Moskova, Postsovyet alandaki eski SSCB yani Rus askerlerinin BM barış gücü olarak tanınmasını ister.⁸⁶

"Tacikistan'da 201. motorize tümenin bulunması ve Orta Asya devletlerinin millî ordusu teşekkül edilene kadar sınırları Rus askerlerinin koruması buna bir örnek olabilir. Rusya'nın savunma doktrini, Orta Asya topraklarını "Rusya'nın hayati çıkar alanını" kapsıyor. Bu doktrine göre Orta Asya sınırları, Rusya'nın harici sınırları olarak görülmekte ve savunulmaktadır. Çünkü BDT dahili sınırları fiili olarak şeffaftı. Yani Özbek-Afgan sınırından geçen narkotik, silah engelsiz Rusya'da istediği yere ulaşabilirdi. Bu nedenle bölge devletleri kadar Rusya da Orta Asya sınırlarının

⁸⁶ Tacibayev R. , 2012, s.199.

güvenliğine ilgi gösteriyordu.”⁸⁷. Hatta Rus askerlerinin Tacikistan’daki iç savaşı körüklediği dahi söylenmektedir.⁸⁸ Bölgedeki devletler de Rusya’nın askerî gücünden istifade ederek Rusya’yı kendilerinin güvenliğini temin edecek askerî güç olarak görmekte idi. Özellikle Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov, bölgedeki fundamentalizme karşı Rusya’nın bir garantör olduğunu bildirmiştir⁸⁹. Özbekistan Devlet Başkanı Kerimov, Kolektif Güvenlik Antlaşması’nı yeterli görmemiş olmalı ki, Rusya ile güvenlik ve savunma hususunda ikili anlaşma imzalamıştır⁹⁰.

Bölge devletlerindeki yöneticilerin Rusya ile ilişkileri artırmak isteğini Komünist Parti’nin uzun yıllar tek parti olarak siyasal hayatta yer almasına bağlayabiliriz. Nitekim Sovyet döneminde Orta Asya altı devlete bölünmüştü ve her devletin yöneticisi Komünist Parti üyesi olmak mecburiyetindeydi. Uzun yıllar boyu böyle yönetilmiş bir devlet yeni düzene geçse dahi yeni düzende bu yöneticilerle yönetilmeye devam edecekti. Çoğu yöneticinin parti üyeliği dolayısıyla Ruslarla sıkı irtibatla olması, hatta bazılarının eşlerinin Rus olması Rusya’ya yakınlık doğuran etmenler arasında sayılabilir. Bu kimseler Rusya ile herhangi bir uyuşmazlığa düştükleri zaman milliyetçi duygularla kamuoyundan yeterince destek görebilecek yeni nesil politikacılar tarafından kolaylıkla devrilebilirlerdi. Bu sebeple Orta Asya’daki radikal İslam ve milliyetçilik ne kadar kuvvetli olursa o kadar da Rusya’yla işbirliği artacaktır⁹¹.

Rusya 1993’ten itibaren Orta Asya devletlerinin ruble kullanımına izin vermemiştir. Bu durumda Rusya ile bölge devletleri arasındaki ticari ilişkiler hayli azalmıştır. 1992-1993 arasındaki ticaret hacmi 1991 yılıyla kıyaslandığında 10 kat azalmıştır⁹². Bu durumda Orta Asya devletleri mecburen uluslararası ilişkileri artırmak yoluna gitmiştir. Nitekim

⁸⁷ a.g.e., s.200.

⁸⁸ Парамонов, В., & Строков, А. (2012). Этапы Внешней Политики России В Центральной Азии,. <http://www.eurasianhome.org/xml/t/expert.xml?lang=ru&nic=expert&pid=1641> adresinden alındı, son erişim tarihi 10.06.2020.

⁸⁹ (Кульчик, 2012).

⁹⁰ a.g.e., bölüm 5.

⁹¹ a.g.e., bölüm 5.

⁹² (Парамонов & Строков, 2012), aktaran Tacibayev, Raşit, (2012). “Rusya’nın Orta Asya’ya Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi” Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya. Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara-Türkistan, s.200.

Türkiye ile ilişkilerin ticari anlamda ivmelenişi de tam olarak bu döneme denk gelmektedir.

Moskova, Orta Asya devletlerinin serbest hareketini onaylamadığını bildirmiştir. Özellikle, Kazakistan'ın Türkiye'yle ilişkilerini artırması Moskova'yı tedirgin etmiştir. Türkiye ise Türk-Kazak ilişkilerinden Kazakistan'ın sıkıntıya düşmemesi için açıklamada bulunma ihtiyacını hissetmiştir. Resmî ziyaretle Rusya'da bulunan Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman Demirel, Kazak-Türk tarafları "Pantürkizme de, İslam fundamentalizmine de karşıdır." demiştir. Ayrıca Demirel, Washington Post muhabirine: "hepimizin ayrı ayrı devletimiz olsun ve bir kültürü, bir dili paylaşalım. O zaman hepimiz mutlu oluruz." demiştir. Buna benzer demeçlerle Türk yetkilileri Rusya'nın Orta Asya devletlerine baskısını hafifletmeye çalışmaktadır.⁹³

Rusya'nın Orta Asya'ya ilişkin politikasından en çok etkilenen Kazakistan olmuştur. Kazakistan coğrafi ve demografik nedenlerle Rusya'ya diğer Orta Asya devletlerinden daha çok bağımlı idi. Bu durum Kazakistan'ın dünya devletleriyle, özellikle Türkiye ve İslam devletleriyle olan ilişkilerinde daha dikkatli hareket etmeye sevk etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal, 30.10.1992 tarihinde bizzat katıldığı Ankara Türk Dünyası Devlet Başkanları Zirvesi'nde ekonomik alandaki işbirliğinin istikrar getireceğini söyleyerek, "Türk dünyasının ortak pazarını" oluşturmayı teklif etmiştir.⁹⁴

"Ancak Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev, böyle bir işbirliğinin BDT ve diğer devletler karşısındaki sorumluluğa hanel getireceğinden endişe etmiştir. Daha sonra Özal'ın teklifinde değişiklikler yapılarak sıradan ilişkilere dönüştürülmüştür."⁹⁵ Hatta Orta Asya devlet başkanlarının katılmış olduğu Ankara Zirvesi düzenlenmiş ancak Türk dilinin BM resmi dili kabul edilmesi hususunda dahi anlaşılammıştır. Nitekim Nazarbayev "Devlet başkanı olarak kendi fikrim, eğer etnik, kültürel ve siyasi açıdan herhangi bir örgüt kurarsak, o zaman halkları yakınlaştırma yerine aksine onları birbirinden uzaklaştıracağına eminim."⁹⁶ beyanında bulunmuştur. Neresinden bakılırsa bakılsın elde kalan bu beyanat ancak Rusya ile aşırı zıtlasmaya gidilmemek isteği ile

⁹³ Tacibayev R. , 2012, s.200.

⁹⁴ a.g.e., s.200.

⁹⁵ a.g.e., s.200.

⁹⁶ Егемен Қазақстан, 3 Kasım 1992.

açıklanabilir. Ancak ne var ki böyle bir birliğe ret vermek yerine baştan böyle bir atmosferin oluşmamasına sebep olmak daha yerinde olacaktır. Birlik yanlısı olan Türk milliyetçilerini son derece üzen bir demeç olduğu muhakkaktır. Sonuç olarak söz konusu demeç zirveye yön vermiş ve zirve sonrası tüm alanlarda işbirliğini amaçlayan Ankara Protokolü ölü doğmuştur.

Yine Karabağ meselesinde Ermenilere karşı ortak bir bildiri yayınlamak gerektiğini düşünen Turgut Özal, Orta Asya devlet başkanlarına çağrıda bulunur. Ancak Turgut Özal'ın bu çağrısı Nazarbayev tarafından Rusya'yı karşısına almak olarak anlaşılmış olacağından "Bu çok hassas bir konudur. Ermenistan'ın iştirak etmediği bir toplantıda Ermenistan'a karşı karar alınmaması lazım."⁹⁷ şeklinde cevaplanmıştır.

Nazarbayev'in 1994'te Avrasya Birliğini kurma teklifine Moskova'nın ilgi göstermemesi, aynı yılda ABD'nin Orta Asya'da hem ekonomik, hem iktisadi alanda daha girişken olmasını doğurmuştur. ABD'nin 1994'te Orta Asya devletlerini "Barış için ortaklık" programına katılmaya çağırması; Moskova'yı, Orta Asya'yla olan ilişkilerini tekrar gözden geçirmeye mecbur etmiştir. Araştırmacılara göre Moskova'nın Orta Asya'yla ilgili politikasının 1995'ten itibaren değişmeye başlamasının temelinde ABD'nin rolü büyüktür.⁹⁸

Rusya'nın Orta Asya'ya olan ilgisi, dünyadaki ekonomik krizler nedeniyle yavaş yavaş belirginleşmeye başlamıştı. 1997'deki Güney Asya krizi Rusya'ya da tesir etmişti. Moskova kriz nedeniyle ortaya çıkan ekonomik gerileme ve çalkantılardan kurtulmanın yegâne çaresi olarak Postsovyet ülkelerle olan ekonomik ilişkileri tekrar canlandırmayı görmüştür. Çünkü Orta Asya, yaklaşık 50 milyonluk pazara ve zengin tabii kaynaklara sahipti. Rusya, kendisinin ağır sanayi ürünlerini pazarlayabilecek ve ucuza hammadde temin edebilecek Orta Asya gibi bir bölgeyi asla kaybetmek istememiştir. Buna ilaveten Orta Asya devletlerinin Rusya'yla Sovyet döneminden kalma ekonomik bağları vardı. Rusya işte bu bağları canlandırarak bölgeye olan nüfuzunu artırmak çabasına girişmiştir.⁹⁹

⁹⁷ (1992, Ekim 31). Milliyet.

⁹⁸ Tacibayev R., 2012, s.200.

⁹⁹ a.g.e., s.203.

Rusya, Sovyet döneminden kalma Batı'ya petrol ve gaz ihraç eden boru hattını kontrolünde bulundurarak Orta Asya devletlerine kendi şartlarını dikte etmek istemiş, fakat 1997 dünya mali krizinin de etkisiyle Orta Asya devletleri alternatif güzergâh üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmaya başlamıştır. Özellikle, petrol ve gaz gibi enerji kaynaklarına sahip Türkmenistan ile Kazakistan ekonomisi, nakit para temininde sıkıntı çekmekte idi. Türkmenistan 1997'de kendi gazını "Korpedje-Kurt-Kui" boru hattıyla İran'a ihraç etmeye başlamıştır. Ancak devlet şirketi Gazprom'un başkanı Rem Vyahirev, "Türkmen gazının Rusya'yı devre dışı bırakarak ihraç edilmesine izin vermeyeceğini" bildirmiştir. Kazakistan 1998'de Çin'e doğru petrol boru hattı döşemeyle ilgili çalışmaları ele almıştır. Bunun üzerine Rusya, 1998'de, Kazakistan'la "Hazar boru hattı konsorsiyumu proje çalışmaları hakkında" antlaşma imzalamıştır. Rusya o dönemde Orta Asya hidrokarbonlarını uluslararası piyasaya ulaştırmanın en kısa yollarını bulmakla ilgili çeşitli projelerin ortaya çıkmasıyla harekete geçmiştir.¹⁰⁰

Rusya zayıflığı nedeniyle ve ülke dâhilinde istikrarı muhafaza etmek maksadıyla kendisi için hayati önem taşıyan Orta Asya devletlerine karşı birbirinden farklı politikalar takip etmiştir. Kazakistan için Rus ve Rusça konuşanların hak ve hukukunu gözetken devlet olarak davranmaktadır. Onların çeşitli adlar altında örgütlenmesini sağlamıştır. Bu örgütler, Kazak hükümetine baskı yapmada kullanılmıştır. Bununla birlikte Rusya, Kazak milliyetçiliğini de desteklemiştir (bu alandaki faaliyet günümüzde de bütün hızıyla devam etmektedir). Kazak milliyetçiliği, Kazakistan'daki diğer Türk ve Müslüman halklarının millî hislerini uyandırmıştır. Kazakistan'da Kazak-Çeçen, Kazak-Uygur, Kazak-Ahıska Türkü gençleri arasında olan "ufak tefek" sürtüşmeler buna delil olabilir. Kazak milliyetçiliğinden sonraki aşamada da Kazak yöneticiler Moskova yanlısı politika takip etmezse, Kazakları cüzlere parçalama metodu kullanılacaktır. Kazak milliyetçiliğinin canlanmasıyla ülke dâhilinde ve komşu Kırgızistan, Özbekistan'la olan ilişkiler gerginleşecektir. Neticede böyle bir durum Kazak yöneticilerini Moskova'dan yardım istemeye itecektir.¹⁰¹

Rusya'nın Özbekistan'a karşı takip ettiği politika, bu devletin kendine has özelliği sebebiyle farklı olmuştur. Özbekistan'da yaklaşık %90 Müslüman halk yaşamakta,

¹⁰⁰ a.g.e., s.203.

¹⁰¹ a.g.e., s.204.

Müslümanların içinde ise Özbeklerin kendisi ağırlık oluşturmaktadır. Özbekistan'ın belli bölgelerinde azınlıklar (Tacikler) çoğunluk oluştursa da bu azınlıklar da Müslüman'dır. Bu, Özbekistan'a karşı takip edilecek politikanın ana hatlarını belirlemektedir. Yani ilk aşamada İslam dinini kullanmak, daha sonraki aşamada milliyetçilik, daha sonra bölgeselcilik (Surhanderyalık, Ferganalık, Kaçkanderyalık gibi). Nitekim böyle bir politikanın yavaş yavaş uygulanmakta olduğunu Rus medyası vasıtasıyla dağıtılan haberlerden görebiliriz. Rus medyası SSCB sonrası dini serbestliğin tadını çıkarmaya çalışan Özbek halkının davranışlarını abartarak yazarak, Özbekistan'a şeriat gelecekmiş gibi haberler dağıtarak hükümeti evhamlandırmaya çalışmaktadır. Buna delil olarak cami, medrese, Kur'an kurslarının sayısı ve oraya gidenlerin hızla artmasını göstermektedir. İslam ülkelerinden gelen dinî hizmetlileri adeta örgüt başı gibi göstererek hükümetle halkı karşı karşıya getirmeye çalışmaktadır. Özbekistan'dan hacca gidenlerinin sayısındaki artışı Vahabbilerin faaliyetleriyle irtibatlandırmaktadır. Özbekistan'daki halkın dine olan bağlılığını azalttıktan sonraki aşama, milliyetçilik damarıyla oynamaktır. Nitekim günümüzde Rus internet sitelerinde Semarkand ile Buhara'da Taciklerin çoğunlukta olduğunu bildiren haberlere rastlamak mümkündür. Milliyetçilikten sonra bu yöneticiler arasında kavmiyetçilik, klancılık ve bölgeselcilik uygulamaya konulacaktır.¹⁰²

“Rusya'nın Kırgızistan'a yönelik takip ettiği politika ise bu cumhuriyetin demografik ve sosyal yapısına göre şöyle tasnif edilebilir:

- 1) Kırgızistan'ı kuzey ve güney olarak iki ayrı bölge şeklinde ele alarak bölgeselcilik siyasetini ön plana çıkarmak.
 - a) Kuzeydekilerin Rus kültürüne yakın, daha Avrupalı olarak gösterilmesi,
 - b) Güneydekilerin İslam kültürüne daha yakın olması nedeniyle her türlü radikal akımlara kendilerini kaptırabilecek toplum olarak gösterilmesi.
- 2) Kavmiyetçilik, klancılık, aşiretçilik.
- 3) Milliyetçilik (Özbek-Kırgız).”¹⁰³.

¹⁰² a.g.e., s.204.

¹⁰³ a.g.e., s.205.

3.1.3. Türk Dış Politikasının Bakış Açısı

3.1.3.1. Tarihsel Geçmiş

Birinci Cihan Harbi'ne giden süreçte Türk Dünyası Osmanlı Türklüğü dahil zor dönemlerden geçmekteydi. Neyse ki Osmanlı Türklüğü bu süreci çok büyük zorlukları aşmak¹⁰⁴ suretiyle Gazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde atlatabilmişti. Osmanlı bakiyesi Türkiye Türkleri esaret altına düşmekten kurtulmuş olsa da aynıysa Kafkas Türklüğü ve Türkistan Türkleri için geçerli olamamıştı. Nitekim birtakım bağımsızlık girişimleri olsa da başarıya ulaşamamıştı. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Birinci Cihan Harbi esnasındaki Erkan-ı Harbiye Reisi Enver Paşa nezdinde Türkistan Türklüğü'nün bağımsızlığına ilişkin çabalayışı Anadolu Türkleri açısından Türkistan'ın bağımsızlığı uğrunda bir ukde olarak kalmıştı. Nitekim kısmen de olsa Bolşevik Devrimi sonrası Sovyet desteği gören ve Anadolu merkezli bir devlet kuran Mustafa Kemal Atatürk de içindeki bu ukdeyi şu sözlerle dile getirmişti: “Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak. Dil bir köprüdür... İnanç bir köprüdür...Tarih bir köprüdür... Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların

¹⁰⁴ Söz konusu zorluk Osmanlı Devleti'nin temelini oluşturan Balkan coğrafyasının kaybı, yaklaşık 1000 yıldır Türklerin yaşadığı Irak- Suriye eksenini başta olmak üzere bütün bir Arap Yarımadası ve Kafkas muhitiinin kaybıyla geçmişti. Bir yandan emperyalist devletlerle mücadele edilirken bir yandan da emperyalist devletlerin imparatorluk mensubu azınlıkları kışkırtmasıyla ülke içerisinde harbe girilmişti. Nitekim Sevr Antlaşması gibi kısıtlı imkanlarla ve emperyal boyundurukta bir yaşama Osmanlı Türklüğü neredeyse razı olacaktı. Bu dönemde halk nezdinde başlayan Milli Mücadele, Atatürk önderliğinde yeniden hür ve müstakil bir devlet teşekkülüne ulaşabilmişti. Osmanlı bakiyesi Türklük kısmen Trakya ve Anadolu'da da olsa varlığını sürdürebilen bir ortama kavuşmuştu.

(soydaş Türk kardeşlerimizin) bize yaklaşmasını beklememeliyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gereklidir.”¹⁰⁵.

Atatürk’ün bu beyanatında dikkat edilmesi gereken ilk husus, Sovyetler Birliği’ni bir imparatorluk olarak görmesi ve imparatorlukları çağdaş bir yönetim olarak benimsememesidir. Hakikat budur ki Atatürk, Osmanlı Devleti gibi Roma İmparatorluğu ile mukayese edilebilir bir imparatorluğun yıkılışına şahit olmuş, aynı zamanda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi bir dönem Osmanlı ile mukayese götürür bir devletin çöküşüne de tanıklık etmiştir. Bütün bu sebepler sonrası Atatürk’ün Türkiye’yi çok uluslu ve bu yönüyle imparatorluklara benzer bir devletten ziyade üniter bir ulus devlet olarak inşası da bu yüzdendir. Sovyetler Birliği her ne kadar kapitalizmin karşıtı şeklinde bir düşünceden hareket edilerek kurulsa da ideolojiler bir devleti kurmaktan öte bir devletin yönetim felsefesini oluşturmaktadır. Sovyetler Birliği’ni kuran irade Çarlık altında ezilen tüm insanların ortak öyküsünün zaferini ilan etmiştir ancak Rus Çarlığı’ndan kalan bu ezilmişlik söz konusu devleti emperyal amaçlardan mahrum etmemiş aksine yeni nesil emperyalizm olarak ifade edebileceğimiz komünizm ile bu arzusunu yeni bir şekle evirmiştir. Bu amaçla SSCB döneminde Kırım, Kafkas ve Orta Asya Türklüğü’nün dini ve kültürel bağlarından öte, göçe ve tabiiyete maruz bırakıldığı da bir gerçektir. Yani her ne kadar Sovyetler’in ideolojisi “ezilenlerin türküsünü söyleyen halklar kardeşliği” gibi görünse de kapitalizmin karşıtı olması onu emperyalist dairenin dışına çıkarmamıştır.

Diğer taraftan Atatürk SSCB’den dostumuz diyerek söz etmiştir. Milli Mücadele döneminde Sovyetler Birliği’ni kuran iradenin uluslararası arenada Ankara Hükümeti¹⁰⁶ nezdinde Türkiye’nin tanınırlığına katkı sağlamıştır. Stalin’in iktidara gelmesiyle birlikte bu yardımlaşma ve dayanışma Türkiye açısından savunma, SSCB açısından ise emperyal arzuların dile getirildiği bir atmosfere dönüşmüştür.¹⁰⁷ Öte yandan Atatürk’ün bu söylevinde manevi köprülerle Türkistan Türklüğü ile birlikteliğin muhafaza edilmesi

¹⁰⁵ <http://www.turkosfer.com/aturk-ve-turk-dunyasi/> son erişim tarihi 10.07.2020.

¹⁰⁶ 1919’da Atatürk’ün Samsun’a çıkması ile topyekün bir hale gelen Milli Mücadele’nin idaresini üstlenmiş meşruti rejimde İstanbul’daki saltanat makamından haricen kurulu olan Mebusan Meclisi’nin Anadolu’da teşekkül etmiş halidir.

¹⁰⁷ Türk-Sovyet ilişkilerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Gürün, K. (1991). Türk-Sovyet İlişkileri, 1920-1953. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

gerektiği vurgulanmıştır. Nitekim büyük mütefekkir Gaspıralı İsmail'in de mensubu olduğu Ceditçilik akımının hüküm sürdüğü evrede Kaşgar, Taşkent, Kazan, Kırım, İstanbul ekseninde büyük bir fikir ve kültür ticareti mevcuttur. Atatürk daha sonra ortaya çıkan siyasi atmosferde bu ticareti akamete uğratmış olsa da savaşın bittiği yeni dönemde eski birlikteliklere tekrar devam edilebilir fikrindedir. Dikkat edilirse Atatürk, dili manevi bir köprü olarak addetmiştir. Hatta Türkiye'nin Latin harflerine geçişini de bu manada okumalıdır.¹⁰⁸ Son olarak Türkistan ile bizi olayların böldüğü ifade edilmiş

¹⁰⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Demirel, Ö. (1996). I. Türkoloji Kongresi ve Menzel, 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıldönümü Toplantısı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları'na bakılabilir: "...Tüm Türk devletlerinin katılacağı bir kurultay hazırlama fikri bu sıralarda ortaya atılmıştır. Baldauf ve Menzel Rus Türkologlarının uzun süredir bir Türkoloji kurultayı tertip etmek istediklerini belirtmektedir. Rus Türkolog'u Samoyloviç 1913 yılında böyle bir kongre için girişimlere başlamış; ancak yeterli desteği bulamayınca bu konuyu ertelemek zorunda kalmıştır. Samoyloviç'in de aralarında bulunduğu Rus Türkologları 1922 yılında aradığı desteği bulmuşlardır. 1923 yılında Samoyloviç Bakü'ye geldiğinde en büyük destekçisi Ağamalıoğlu'nu bulur. (s.29)

Latin alfabesi konusunda çok istekli olan Türk grubun yanında Rusların da istekli olması ilk bakışta şaşırtıcıdır. Ayrıca Moskova'nın bu konuda tam destek vermesi de göz önünde bulundurulmalıdır. Rusların Türkleri Latin alfabesine geçirmedeki en önemli amacı, Kiril alfabesine geçişin daha kolay olmasıdır. Baldauf'a göre ise kongrede üç ayrı grup vardır. Birincisi Latin taraftarı Azeriler, ikincisi Latin taraftarı Ruslar, üçüncüsü de Sovyet merkezinin elemanları. (s. 28)

Toplantının yapılmasına öncülük eden Ağamalıoğlu aynı zamanda toplantının da oturum başkanıdır. 3- 4 Ocak 1926 yılında toplanan bu hazırlık toplantısında 1. Bakü Türkoloji Kongresi'nin 25 Şubat 1926 tarihinde yapılmasını ve toplantıya katılacak kişiler ve toplantının içeriği belirlenmiştir. Ayrıca bu hazırlık toplantısında 1. Bakü Türkoloji Kongresi'nde Latin alfabesine geçiş fikrinin benimsenmesi de kararlaştırılmıştır. Böylelikle hazırlık toplantısında alınan kararlar doğrultusunda 1. Türkoloji Kongresi'ne katılan temsilciler, 25 Şubat'ta Bakü'de toplanmaya başlamışlardır. Toplantı 26 Şubat 1926 tarihinde Bakü İlim Sarayı'nın salonunda başlamıştır. Bu arada bazı Orta Asya Türk devletlerinden gelen temsilcilerin çeşitli zorluklar nedeniyle birkaç gün geç de olsa katılımlarıyla her geçen gün temsilci sayısı artmıştır. (s. 29)

Bu sırada Türkiye'de de Atatürk'ün Bakü Kongresi'ni yakından takip ettiğini Menzel'in kurultayla ilgili yayınladığı makalelerden öğrenmekteyiz. Bu amaçla Türkiye Cumhuriyeti'nden de temsilci olarak Fuat Köprülü ve Hüseyinzâde Ali Bey ile o dönemde İstanbul'da bulunan yabancı Türkologlardan Barthold da toplantıya katılmıştır. (s. 29)

Delegelerin sonradan iştiraki ile kurultayda 131 delege toplanmıştır. Ayrıca 1926 yılında Bakü'de yapılan 1. Türkoloji Kongresi'nin ünlü Rus Türkolog'u W. Radloff ve İsmail Gaspıralı şerefine yapılmasını öneren görüş de kabul edilerek, bu kongre bu iki şahıs şerefine yapılmıştır. Bu kurultayda başta alfabe sorunu olmak üzere terminoloji, etnografya, imlâ, Türk tarihi, dil akrabalıkları ve Türk dilleri konuları ile

ve bütünleşilmesi gerektiği savunulmuştur. Burada yukarıda da anıldığı üzere Ceditçilik akımının etkisiyle güzide bir hale gelen ilim ve fikir ticaretine bir özlem söz konusu olup savaş döneminin ayırdığı coğrafyaların birbirinden ayrılmazlığını dil, inanç, tarih gibi köprülerle ispat etmek görevini Anadolu Türklüğü'ne yüklemiştir. Enver Paşa'nın Orta Asya'nın bağımsızlığı uğrunda Türkistan'a geçer geçmez bağımsızlık hareketlerinin lideri pozisyonuna geçtiği düşünülürse Türkistan ve Türkiye'nin birbirine son derece bağlı olduğu anlaşılabılır. Zira Enver Paşa'nın bağımsızlık orduları lideri olduğu halde Orta Asya Türkleri ve Osmanlı Türkleri hiçbir vakit aynı çatı altında bulunmamış hatta çok eskide Timurlular döneminde harp etmiştir. Dini ve milli bağların doğru kullanıldığında nelere muktedir olduğuna bu hadise güzel bir örnektir. Yine Rus işgaline uğrayan Bakü'nün, Kafkas İslam Orduları Komutanı Nuri (Killigil) Paşa tarafından kurtarılması da bir başka bütünleşme hareketidir. Bu örneğin Enver Paşa örneğinden farkı Azerbaycan'ın işgalden kurtarıldığı vakit bir Osmanlı toprağı oluşundadır. Ancak daha sonraki dönemde Anadolu'daki Türkler tarafından Azerbaycan Türkleri'ne yapılan bu yardım unutulmamış, bilakis efsaneleşmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki Türkiye, Türk milliyetçisi fikirler nezdinde kurulmuş bir devlet olup zaman zaman bu ideolojiden sapmak mecburiyetinde kalsa da daima milli fikirler devlet ve kamuoyu nezdinde kendisine yer bulmuştur. Bu manada SSCB içerisinde yer alan Türk cumhuriyetlerinin ve Türk topluluklarının daima bir esaret hayatı yaşadığı düşünülmektedir. Ne var ki Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile mukayese götürmez üstünlüğü Türkiye'yi milli duygular özelinde rasyonel davranmaya itmiş ve sessiz bir bekleyişe yöneltmiştir ve fakat Atatürk'ün de söz konusu beyanında da ifade

ilgili bildiriler sunulmuştur. Kurultayın sonunda ise tüm Türk halkları için ortak bir Latin alfabesine geçiş kabul edilmiş ve bu doğrultuda çalışmak üzere 26 kişilik bir komisyonun oluşturulması kararlaştırılmıştır. (s. 36)".

Ek olarak Bilal Şimşir'in Türk Yazı Devrimi adlı kitabına da bakmakta fayda var. "Bakü Kongresi'nden sonra Türk devletleri Latin alfabesine geçmeye hazırlanırken bunu en erken Türkiye Cumhuriyeti yapmış ve 1 Kasım 1928'de Latin alfabesine geçerek uzun zamandır yapılan tartışmalara son noktayı koymuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin Latin alfabesine geçmesinin nedenleri; Arap alfabesinin Türkçenin fonetiğine uygun olmaması, matbuattaki zorluklar, Arap alfabesi ile okuma yazmanın zorluğu ve 1926 yılında 1. Bakü Kongresi'nde alınan, tüm Türkler için Latin alfabesine geçme kararıdır. Türk devletleri ile kültürel bağı koparmamak düşüncesinde olan Atatürk, bu sebeplerden dolayı Latin alfabesine geçmiştir." (Şimşir, B. (1992). Türk Yazı Devrimi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.96).

ettiği gibi Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve bu bağlamda Türk hariciyesi SSCB'nin elinde sımsıkı tuttuğu cumhuriyetleri kaçıracığı günü beklemiştir.¹⁰⁹

3.1.3.2. Olumlu Başlangıç

Moskova'daki başarısız darbe girişiminden¹¹⁰ sonra Sovyet Türk cumhuriyetleri birer birer bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar.¹¹¹ Azerbaycan, bu yolda Orta Asya Türk

¹⁰⁹ Okullarda okutulan ders kitaplarının arkasında uzun yıllar var olan Türk devletleri haritası daha ilkokuldan itibaren Türk gençliğinde Türklerin dilde, fikirde, işte birliği amacının diri tutulması maksadıyladır. Söz konusu haritada bağımsız Türk devletleri, muhtar cumhuriyet, eyalet ve vilayetlerin yanı sıra muhtar olmayan Türk bölgelerine de yer verilmiştir. Böylece “esaret altında yaşayan Türkler” fikri milli eğitim bazında ifade edilmiştir.

¹¹⁰ Ağustos Darbesi olarak da bilinen 19-21 Ağustos tarihleri arasında üç gün süren başarısız darbe girişimidir. Sovyetler Birliği hükümet üyesi bir grup SSCB Cumhurbaşkanı Mihail Gorbaçov'u devirip ülkede denetimi almaya çalışmıştır. Darbeciler Komünist Parti'nin sol kanadında yer almakta olup Gorbaçov'un uygulamaya koyduğu perestroyka ve glastnost reformlarının aşırıya kaçtığını iddia eden grup, imzalanması düşünülen yeni birlik antlaşmasının ülkenin sonunu getireceğini düşünmüştü. Darbe girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış, Gorbaçov iktidara tekrar dönse de Sovyetler Birliği kargaşaya sürüklenmişti.

Ayrıntılı bilgi için bkz. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/08/110818_sscb_kendall son erişim tarihi 12.07.2020.

¹¹¹ Darbeden önce üç Sovyet Cumhuriyeti Litvanya (11 Mart 1990), Letonya (4 Mayıs 1990 hukuken) ve Gürcistan (9 Nisan 1991) halihazırda bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Darbe sırasında da Estonya (20 Ağustos 1991) ve Letonya (21 Ağustos'ta fiilen) bağımsızlık ilanında bulunmuştur. Darbe sonrası ortamı elverişli bulan Ukrayna (24 Ağustos 1991), Beyaz Rusya (25 Ağustos 1991), Moldova (27 Ağustos 1991), Azerbaycan (30 Ağustos 1991), Kırgızistan (31 Ağustos 1991), Özbekistan (1 Eylül 1991), Tacikistan (9 Eylül 1991), Ermenistan (21 Eylül 1991) ve Türkmenistan (27 Ekim 1991) bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Rusya Federasyonu hariç SSCB içinde yalnız Kazakistan bağımsızlık ilan etmekte gecikti. Kazakistan ancak 16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan edebilmiştir. Buna sebep olan da Rusya ile hassas dengelere sahip olan Kazakistan'ın ülkesinde büyük bir Rus nüfusun varlığıdır. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, ilan edilecek bir bağımsızlık ilanının ülkedeki Rus ve Kazak Türkü nüfus arasında bir çatışmaya dönüşmesinden endişe ettiği için diğer Sovyet Cumhuriyetlerine nazaran temkinli davranmak zorunda kalmıştır. Nitekim Kazakistan'ın 1989 yılındaki nüfus sayımında nüfusunun %40,1'i Kazak, %37,4'ü Rus'tur. Birliğin dağılması sonrası yapılan göçlerle birlikte 1999 yılında Kazak nüfus %53,4'e yükselmiş, Rus nüfus %30'a gerilemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yiğit, A. (2001). Kazakistan'ın Değişen Etnik Yapısı. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10(2), 1-15.

cumhuriyetlerine öncülük etti. Zira Azerbaycan'ın 1918 yılında Mehmed Emin Resulzade öncülüğünde kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti gibi bir deneyimi vardı. Resulzade'nin deyimiyle bir defa kalkan bayrak bir daha inmemiş, Azerbaycan Türklüğü bağımsızlık fırsatını ilk yakalayan Türk cumhuriyeti olmuştu. Hatta Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanı Türkiye Büyük Zafer'in 69. Yıldönümünü kutlarken 30 Ağustos 1991 tarihinde gerçekleşmişti. Daha doğru bir ifadeyle 1918'de Resulzade tarafından kurulan ancak Sovyet istilasıyla ortadan kaldırılan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti yeniden diriltildi.

Azerbaycan'dan bir gün sonra, 31 Ağustos 1991'de Özbekistan ve Kırgızistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Türkmenistan ve Kazakistan'ın bağımsızlık ilanı ise biraz zaman aldı. Türkmenistan 27 Ekim 1991'de, Kazakistan da 16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan etti.

Azerbaycan'ın bağımsızlık haberi dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Sözcüsü Murat Sungar tarafından şu şekilde ifade edildi: “Türkiye, ortak tarihi ve kültürel değerleri paylaştığı kardeş Azerbaycan halkının bağımsızlık kararını olumlu duygular ve anlayışla karşılamaktadır. Bu bağımsızlık kararının kardeş Azerbaycan halkının arzu ve iradeleri doğrultusunda, kuzey komşumuzun yeniden yapılanma süreci çerçevesinde, taraflar arasında barışçı müzakereler yoluyla hedefine ulaşmasını ümit ve temenni ediyoruz.”¹¹². Aynı gün Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Özdem Sanberk'e ait bir demeç basında, “Türkiye Türkleri tanıyacak!” başlığıyla yer aldı¹¹³. Anılan demeçte Türkiye'nin Kafkaslar ve Orta Asya'daki Müslüman Türk Cumhuriyetlerindeki

Bu süreçte Rusya bağımsızlık ilan etmemiştir nitekim Rusya'nın bağımsızlık ilan etmesine gerek yoktur. Esasında SSCB dönemi boyunca ülkeyi Ruslar yönetmiştir. Yalnızca 1990-1991 yılları arasında Boris Yeltsin ile Mihail Gorbaçov arasında bir iktidar çekişmesi mevcut olup SSCB'deki yönetim ile Rusya Federasyonu'ndaki yönetim arasında bir rekabetten söz edilebilir. Yine de Rusya Federasyonu'nun 24 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlık ilan ettiği hukuken söylenebilir. Bu tarihte Yeltsin, Birleşmiş Milletler'e Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kuruluş belgesi olan Almatı Protokol'ünü sunmuş ve SSCB'nin halefi olduğunu bildirmiştir.

¹¹² Şimşir, B. (2001). Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğum Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri. Ankara: Bilgi Yayınevi, s.222.

¹¹³ (1991, Ağustos 30). Hürriyet.

gelişmeleri yakından izlediği ve bu cumhuriyetlerin bağımsızlık kararı almaları halinde tanıyacak ilk ülkelerden birinin Türkiye olacağı ifade edildi.¹¹⁴

3.1.3.3. Temkinli Bekleyiş

Türkiye, Sovyetler Birliği'ne karşı açık, dürüst ve dengeli bir politika izlemek istiyordu. Azerbaycan'ın bağımsızlık haberinden yaklaşık altı ay önce Cumhurbaşkanı Turgut Özal Sovyetler Birliği'ne bir dostluk ziyareti gerçekleştirmiş ve 12 Mart 1991'de de Moskova'da Türkiye Cumhuriyeti ile SSCB arasında Dostluk, İyi Komşuluk ve İş Birliği Antlaşması imzalanmıştı. Bu bakımdan Türkiye'nin bağımsızlığa giden süreçte bir yandan Moskova ile dostluk ilişkilerini sürdürmek; diğer taraftan kurulması muhtemel cumhuriyetlerle ilişkileri geliştirmek gayretinde olduğu söylenebilir. Genel tavır, cumhuriyetlerle geliştirilen ilişkinin Moskova'daki merkezi hükümetle sürdürülen iyi ilişkilere gölge düşürmemesi yönünde azami dikkat edildiği şeklindedir. Nitekim Sovyetler Birliği'nden ayrılmayı uman devletlerin yarısı Türkiye'nin akrabası idi ama Sovyetler iki kutuplu dünya düzeninin bir kutbunu teşkil ediyordu. Yanlış zamanda yanlış politika yürütmek adına Türk hariciyesi gelişmelerin nabzını tutuyor ve temkinli davranıyordu.

¹¹⁴ Demecin devamı şu şekildedir: *“Türkiye, bu aşamada gelişmeleri Moskova ağırlıklı olarak izlemektedir. Ankara- Moskova ilişkileri, Ankara-Cumhuriyetler ilişkilerinden daha önemlidir. Türkiye'nin temkini bundan kaynaklanmaktadır. Türkiye, yaşanmakta olan bulanık dönemde, Batılı müttefikler ile yan yana, Sovyetler Birliği'nde demokrasi ve çoğulcu siyasi yaşamdan yana ve Sovyet halkının özgürleşmesini destekleyen kararlı politikasını sürdürecektir. Türkiye, bağımsızlık ilan eden cumhuriyetleri tanıma konusunda kimseyle yarışa girmeye niyetli değildir. Kendi stratejileri doğrultusunda hareket edecektir. Azerbaycan, Kazakistan gibi Müslüman Türk Cumhuriyetleri bağımsızlık ilan ettiklerinde ise Türkiye aktif olacak ve bu cumhuriyetleri tanıyacaktır. Bunun gerekçeleri Sovyetlere geniş şekilde anlatılmaya başlandı. Söz konusu bölgede muhtemel İran ve Suudi etkinliğine dikkat çekildi. Türkiye'nin soydaşlarına uzak kalması halinde bu cumhuriyetlerde çağdışı akımların güçlenebileceği vurgulandı.”*. Ayrıntılı bilgi için (1991, 31 Ağustos). Günaydın. Bu demecin Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanı duyulmazdan evvel basına verildiği muhakkaktır. Nitekim Sanberk, gelişmelerin Moskova ağırlıklı izlendiğini, Sovyetler Birliği ile ilişkilerin Türkiye için önemli olduğunu belirtiyordu. Ancak ne var ki aynı demecde Türk cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan edince Türkiye'nin de bunu tanıyacağı yazıyordu. Demecin basında yayınlandığı 30 Ağustos günü Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanı gerçekleşmiş olduğundan demecin bağımsızlığa giden süreçte Türk hariciyesinin meseleleri her ne kadar soydaşları ile alakalı da olsa akli selim ile halletmek istediğini belirttiği söylenebilir.

3 Eylül 1991’de Danimarka ziyareti öncesinde Ankara Esenboğa Havaalanı’nda Türkiye Dışişleri Bakanı Safa Giray bir basın toplantısı gerçekleştirdi. Baltık cumhuriyetlerinin tanınmasına rağmen Azerbaycan’ın ne zaman tanınacağına ilişkin soruya Giray *“Önceki cumhuriyetler dün Sovyetler Birliği Parlamentosu’nda bir teklif hazırlamışlar. Bu teklifi Sovyetler Birliği Parlamentosu’na sundular. Bu da yeni düzen kurarak Sovyetler Birliği içerisinde kalmalarını öngören bir teklif. 10 cumhuriyetin hazırladığı bir teklif. Şimdi Sovyetler Birliği’nde bu teklif üzerine müzakereler yapılıyor. Hatta bir saat evvel bu müzakereler CNN’de canlı olarak veriliyordu. Yani görüşüm şudur: Bu ülkeler gerek Azerbaycan gerekse diğerleri Sovyetler Birliği’nden Baltık ülkeleri gibi ayrılmayı düşünmedikleri intibainı veren birtakım hazırlıklar içerisinde. Bağımsızlıklarını ilan etmekle beraber yeni bir kavram içerisinde Sovyetler Birliği’ni yeniden teşkil etmek gibi bir çalışma içinde bulunuyorlar. O bakımdan şu anda onların tanınması onların maksadına uymuyor. Aldığımız bilgiler de bu merkezdedir. Bu bakımdan şu anda o konuda acele etmiyoruz. Bekle görden ziyade Sovyetler Birliği’nde meydana gelen yeni yapılanmayı izlemekteyiz. Görünüşe göre o cumhuriyetler aslında Sovyetler Birliği’nde yeni birlik oluşturmak arzusundalar. Eğer şimdi biz tanırsak onların o arzularına ters düşer. Bu bilgileri de takip ediyoruz. Yoksa Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan üzerine yaptığımız açıklama başka hiçbir ülke tarafından yapılmadı. Biz orayı şu anda tatmin etmiş durumdayız”*¹¹⁵ şeklinde cevap vermiştir.

Yine Milliyet Gazetesi’nin 5 Eylül 1991 tarihli bir haberinde Türkiye Başbakanı Mesut Yılmaz *“Kardeş Azerbaycan halkının bağımsızlık yönündeki irade beyanını saygıyla ve sempatiyle karşıladığımızı esasen açıkladık. Bunun ötesinde, konuyu hem hukuki yönleriyle hem de kuzey komşumuzda bugün yaşanmakta olan fevkalade önemli gelişmeler çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Biliyorsunuz, Halk Temsilciler Kongresi, Sovyetler Birliği’nin geleceğinin, çeşitli veçhelerle ele alındığı tarihi bir toplantı yapmaktadır. Birlik bünyesinde cumhuriyetlerin yeni konumlarının ve statülerinin ne olacağı da bu kongrede görüşülen öncelikli konulardan biridir. Nitekim sanırım bu nedenledir ki, Azerbaycan da bağımsızlık yönündeki iradesini bu aşamada yalnızca açıklamakla yetinmiş ve tanınma talebinde bulunmamıştır. Sovyetler*

¹¹⁵ Şimşir B. , Azerbaycan, Azerbaycan’ın Yeniden Doğum Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, 2001, s.224.

Birliği'nde hızlanarak devam eden ve istikrar içinde, barış içinde, anlayış birliği içinde sürdürölmesine önem verdiğimiz yapısal değişim sürecinin daha ileri bir noktasında, bugün Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetlerin uluslararası hukuk açısından bağımsızlık ve egemenlikleri söz konusu olursa, kardeş Azerbaycan'ı tanıyacak ilk ülkenin Türkiye olacağından kimse şüphe etmemelidir."¹¹⁶ demiştir.

Dönemin yazılı basınında bağımsızlığını ilan eden Türk cumhuriyetlerinin tanınması meselesi hayli tartışılmıştır. Kimi gazete ve köşe yazarları "*Türkiye, Türkleri neden tanımıyor?*" sorusuyla bu devletlerin derhal tanınması gerektiğini savunurken; diğer bir takım basın mensupları da bağımsızlık ilanlarının Türkiye'nin başına dert olacağını düşünüyordlardı. Örnek vermek gerekirse Milliyet Gazetesi Başyazarı Altan Öymen "*Türkiye'nin Baltık Cumhuriyetlerine uyguladığı ölçüleri, öteki cumhuriyetlere de uygulamaktan başka yapabileceği bir şey yoktur.*"¹¹⁷ derken Sabah Gazetesi'nde Cengiz Çandar "*Bağımsızlık Türkiye'yi zora sokacak.*"¹¹⁸ demekteydi. Aynı gazetede ki Güngör Mengi ise "*Azerbaycan'ın cesur adımının Türkiye'de sürpriz ve endişe yarattığını*" söylüyor ve "*Türkiye'nin sorumluluğu fırsatçı durumuna düşmemek mecburiyeti ile sınırlı kalmıyor. Azerbaycan'daki soydaşlarımızı, bedeli yeni acılar olacak yanlış adımlardan korumak görevimizdir.*"¹¹⁹ diyordu.

Diğer taraftan Cumhuriyet Gazetesi 5 Eylül günü "*Azerbaycan İç Politika Açmazında*" başlığını atmış¹²⁰ ve hemen ertesi gün de "*Moskova'da Tarihi Karar*" başlığıyla şu haberi vermişti: "*Halk Temsilciler Kongresi, ülkenin egemen devletlerin gönüllü birliği olmasını kabul etti... Sovyet halk temsilcileri sonunda aldıkları karardan memnundular.*"¹²¹. Yine aynı gazetenin 8 Eylül tarihli baskısında SSCB'nin Ankara Büyükelçisi Albert Çernişev'in düzenlediği basın toplantısı haber yapılmıştı. Çernişev "*Darbeden hemen sonra tüm cumhuriyetler bağımsızlıklarını ilan etme eğilimi içine girmişlerse de artık bir kendine gelme süreci başlamıştır. Bizim cumhuriyetlerimiz ve burada yaşayan insanlar arasında o kadar sıkı bağlar olduğu anlaşılmıştır ki bu bağlar*

¹¹⁶ (1991, Eylül 5). Milliyet.

¹¹⁷ (1991, Eylül 4). Milliyet.

¹¹⁸ (1991, Ağustos 31). Sabah.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ (1991, Eylül 5). Cumhuriyet.

¹²¹ (1991, Eylül 6). Cumhuriyet.

Avrupa Topluluğu'ndaki bağlardan çok daha kuvvetlidir ve bu bağlar kopacak olursa, birçok cumhuriyetimiz politik ve ekonomik olarak kendi hayatlarını sürdüremez duruma gelebilirler.”¹²²

Çernişev'in bu sözlerinden SSCB içerisinde varlığını idame ettiren devletlerin bağımsızlık ilanlarının sonucuna ulaşamayacağı gibi bir anlam çıkarılabilir. Bunu pek tabiidir ki Büyük Rus nasyonalizminin geri dönüşü gibi de düşünebiliriz. Nitekim Çernişev, Birlik içinde yer alan devletlerin ayrılma halinde tek başlarına iktidar erki olmaktan uzak olduklarını ifade etmiş ve açık bir şekilde bu devletlerin bağımsızlık iradelerini yok saymıştır. Her ne kadar birliğin büyükelçisi olduğundan hareketle böyle bir beyanatta bulunduğu ifade edilebilirse de Birlik içerisindeki devletlerin kendi başlarına varlıklarını sürdüremeyeceği ifadesi bu devletlerin kendi istek ve arzularıyla bu birlik içinde yer alıyor oldukları argümanını da çürütmektedir. Hakikaten Orta Asya ve sair Sovyet coğrafyası askeri güç yoluyla bu birlik içerisinde yer almaya devam etmeye mecbur bırakılmıştır.

Sovyet coğrafyasındaki devletlerin bağımsızlıklarını ilan etmiş olmalarına rağmen Çernişev'in de ifade ettiği şekilde yeniden birleşmeye yönelik kararlar almaları şaşıracak bir durum gibi gözükse de Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfı'ndan Nihat Çetinkaya'nın 4 Eylül 1991 tarihli Aydınlar Ocağı toplantısında sarf ettiği şu sözler vaziyeti ortaya koymaktadır: *“Azerbaycan'ın sahte bağımsızlık ilanını tanıyarak bize en büyük kötülüğü yapmış olursunuz. İktidardaki komünistler ve Ayaz Muttalibov, 8 Eylül'deki cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanmak için istemeye istemeye bağımsızlık ilan edilmesini kabul etmek zorunda kaldılar. Ancak bu bağımsızlık, sadece kağıt üzerindedir. Bağımsızlık ilanının arkasında halkı pasifize etme politikası yatmaktadır. Muttalibov, neden bağımsızlık ilan etsin? Şimdi komünistlerin taktiği değişti. KGB ajanları en milliyetçi görünmeye başladılar. Esas bağımsızlık ilanıyla birlikte Azerbaycan'ın Birleşmiş Milletler'e katılması sağlanacak ve kendi ordumuzu kuracağız. Türkiye, net ve açık bir politika izlemelidir. Şimdi ise, Sovyetler Birliği'yle Bloklar politikası ya da ittifaklar politikası yürütüyor”^{123, 124}*

¹²² (1991, Eylül 8). Cumhuriyet.

¹²³ Şimşir B. , Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğum Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, 2001, s. 230-231.

Azerbaycan Parlamentosu'nun bağımsızlık kararı üzerine Türkiye'deki Azerbaycanlı kurumlar ortak bir bildiri yayınladılar. Söz konusu bildiri Dışişleri Bakanlığı'ndan Bilal Şimşir'e de iletilmişti ve bildiri “*Azerbaycan Türklerinin, yurtdışındaki (Azerbaycan dışındaki) Azerbaycan Milli Kuruluşları*¹²⁵ ile yurtdışındaki (Azerbaycan'daki)

¹²⁴ Aynı toplantıda Nevzat Yalçıntaş şu cümleleri kurmuştur: “20. asrın sonunda Türklerin üçte biri özgür, üçte ikisi esir yaşamaktadır. İnşallah bu ayıp ortadan kalkacak, 21. asırda kendi bayrakları altına girecekler. Türk Dışişleri çekingen bir politika takip ediyor. Bu nedenle Sovyet Türkleriyle ilgili icraata kurumlar ve şahıslar önde gidiyor. Bunlar, Turan Yazgan'ın Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Nihat Çetinkaya'nın Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, Milli Kültür ve diğer kuruluşlardır.”, ayrıntılı bilgi için bkz. Şimşir B. , Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğum Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, 2001, s. 230. Nevzat Yalçıntaş'ın bu sözüyle de tasdik ettiği üzere Dışişleri Bakanlığı nezdinde olmasa da Türk kamuoyunda bağımsızlığın tanınması yönünde istekte bulunan kurum ve kişiler mevcuttur.

Türk hariciyesi Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlık ilanlarını başta olumlu karşılarsa da Sovyetler Birliği'nde yaşanan yeniden toparlanma hadiseleri sonrası çekingen bir tavır almak mecburiyetinde kalmıştır. Hakikaten buna iki şey sebep olmuştur. İlk olarak İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyada iki kutuplu siyasi konjonktür uzun süre devam etmiş ve tüm dünyayı etkileyen bir siyasi atmosfer yaratmıştır. Sovyetler başlı başına bir kutbun temsilcisi olduğundan dünyanın bütününe etkileyen böylesi bir siyasi varlığın yıkılışı elbette netameli olacaktır. Türkiye'nin uzun süre Sovyet tehdidine karşı Batı ile ittifak kurduğu ve özellikle ABD öncülüğündeki NATO'da konumlandığı düşünülürse böyle davranmakta haklı olduğu görülecektir zira Türkiye açıktan olmasa da yer aldığı ittifak gereğince anti-Sovyet konumunda olup bizzat SSCB ile sınırı olan bir devlettir. Yanlış bir pozisyona sürüklenmesi durumunda ilk hedef haline geleceği düşünülebilir.

Öte yandan söz konusu Türk devletleri bağımsızlıklarını ilan etmiş olsalar da bu girişimler Nihat Çetinkaya'nın yukarıda anılan beyanında olduğu gibi halkı deşarj etmeye yönelik girişimler de olabileceğinden bu devletlerin açıkça pozisyon almadığı bir vaziyette Türkiye'nin açıktan pozisyon alması ancak küresel ölçekte uluslararası siyaseti yönlendirebilecek bir kuvvet ile mümkündür. Ne var ki Türkiye uzun süre iç işleri ile uğraşmak mecburiyetinde kalan bir ülke olup ancak bölgesel politikalarda inisiyatif alabilecek bir siyasi pozisyonadadır. Nitekim yukarıda Mesut Yılmaz'ın beyanatı verilirken anıldığı üzere Türk cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan etmiş ancak tanınmak için herhangi bir girişimde bulunmamışlardır. Bkz. 35. Dipnot.

¹²⁵ Azerbaycan dışında olup da Azerbaycan'ın tanıtımı ve Azerbaycan'a destek için kurulmuş kuruluşlar hakkında Araz Aslanlı ve Vefa Kurban'ın yaptıkları “Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Sivil Toplum Kuruluşları” başlıklı bir çalışma da bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aslanlı, A., & Kurban, V. (2016). Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Sivil Toplum Kuruluşları. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 3(1), 31-43.

Öte yandan Sebahattin Şimşir de Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri başlıklı bir çalışma yapmıştır. Sözü edilen çalışmada “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (1918-1920 arasında

Azerbaycan Halk Cephesi'nin müşterek azimli ve devamlı mücadeleleri sonucu, Azerbaycan Parlamentosu, nihayet 71 yıl sonra da olsa, 30 Ağustos 1991 tarihinde, gerçek Bağımsız Devlet olmanın hiçbir vecibesini yerine getirmeden, Azerbaycan istiklalini ilan etmek mecburiyetinde kalmıştır. 'Bağımsızlık' kararı alınan bugünkü Azerbaycan'da, Devlet Başkanı, Parlamento ve Hükümet, halen Komünist Partisi'nin tam uzantısı olarak ülkeyi yönetmeye devam etmektedirler. Sözde 'Bağımsızlık' ilan eden 'Devlet' Başkanı Ayaz Muttalibov'un talimatı ile, istiklal kararını alan Azerbaycan 'Parlamentosu' Başkanı Elvira Kafarova, Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği'ne müracaat ederek, Türkiye'nin (Azerbaycan'ın) istiklalini tanınamamasını istemiştir. Bu teşebbüsün tek hedefi vardır, o da Azerbaycan'ı tekrar tekrar Sovyetler'e bağımlı kılacak Birlik Anlaşmasının Moskova'da imzalanması için zaman kazanmaktır. Çünkü, hem 'bağımsızlık' ilan etmek hem de 'bizi tanımayın' demek insan akıl ve mantığının kabul edeceği bir husus değildir. Komünist Partisi'ni kapatmış gibi gösteren ve 71 yıllık baskı ve terör rejimini aynen devam ettirmek çabası içerisinde bulunan Muttalibov, Azerbaycan halkını temsil eden Milli Kuruluşların boykot eylemlerine rağmen, 8 Eylül günü yapılmasını kararlaştırdığı Devlet Başkanlığı seçiminde, tek aday olarak ortaya

hüküm süren sonrasında Rus işgali ile sonlanan bağımsız Azerbaycan devleti) yıkılışından sonra başta Mehmet Emin Resulzade olmak üzere İstanbul'da toplanan Azerbaycan Türkleri kendi aralarında siyasi birlik sağlamak amacıyla bir teşekküle ihtiyaç duymuşlardır. İşte bu ihtiyacı karşılamak amacıyla da Azerbaycan Milli Merkezi adlı teşekkülü oluşturmuşlardır. Azerbaycan Milli Merkezi'nin siyasi platformu, kuruluşu aşağıdaki şekilde izah edilmektedir: "Azerbaycan Milli Merkezi, Azerbaycan'ın istiklalci ve milliyetçi faal unsurlarını birleştirmek, Milli istiklal davasını hariçte temsil, sevk ve idare etmek maksadı ile 27 Nisan 1924 tarihinde Musavat Partisi lideri ve Azerbaycan Milli Şurası Reisi Mehmed Emin Resulzade'nin riyasetinde, Milli hükümetin siyasi ricali tarafından İstanbul'da kurulmuştur. Milli Merkez, 28 Mayıs 1918-27 Nisan 1920 yılları arasındaki Milli Hükümetin muhaceretteki devamıdır. Azerbaycan'ın "sürgündeki" siyasi temsilcisidir."". Ayrıntılı bilgi için bkz. Şimşir, S. (1999). Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991). Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, s. 36.

Söz konusu pasaj Milli Kuruluşlar olarak adlandırılan sivil toplum kuruluşlarının evveliyatına ilişkin bilgi vermesi bakımından mühimdir. Nitekim ilk defa bir araya gelme girişimi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin de kurucu lideri olan Mehmed Emin Resulzade tarafından yapılmıştır. Milli Kuruluşlar şeklindeki adlandırma Azerbaycan sempatizanı sivil toplum kuruluşları bakımından bir şemsiye varlığı olarak düşünülebilir. Dolayısıyla Milli Kuruluşlar adlandırması Azerbaycan Milli Merkezi'ne bir atıf olup hür ve müstakil Azerbaycan'ın varlığı için çabalayan sivil toplum kuruluşlarını ifade etmektedir. Pek tabiidir ki bu kuruluşlar Türk kamuoyunu etkilemek ve aynı zamanda çeşitli resmi yakınlık ve girişimlerde bulunmak suretiyle Türk dış politikasına etkileyen baskı grupları içerisinde yer almaktadırlar.

çıkmiştir. Muttalibov için sözde 'bağımsızlığın' iki hedefi vardır: 1) Her ne pahasına olursa olsun, Devlet Başkanlığı seçimini kazanarak koltuğunu muhafaza etmek. 2) Azerbaycan halkının mevcut yönetime karşı olan tepkisini azaltmak. Buna karşılık, İstiklal, Hürriyet ve Demokrasi isteği ile Azerbaycan Halk Cephesi tarafından düzenlenen ve bugünkü baskılı rejimi lanetleyen mitinglere yüzbinlerce insanın katılması ve Azerbaycan'ın her tarafında başlatılan grevler, Azerbaycan Türkünün yönetim tezgahlayarak uygulamak istediği entrikayı ve bununla bağlantılı olarak olayların gerçek yüzünü çok iyi anladığını açıkça göstermektedir. Azerbaycan istiklalinin, Rus Bolşevik orduları tarafından işgal ve ilhak edilerek gasp edildiği 27 Nisan 1920'den beri, yurtiçinde ve yurtdışında kurtuluş mücadelesi veren Milli Kuruluşlar olarak, tek arzu ve isteğimiz, Azerbaycan'ın kayıtsız şartsız Milli İstiklaline ve Hürriyetine kavuşmasıdır.”¹²⁶ şeklindeydi¹²⁷.

¹²⁶ Şimşir B. , Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğum Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, 2001, s. 232-233.

¹²⁷ Bilal Şimşir'in aktarımına göre aynı bildiri iç politikaya yönelik olarak şöyle devam ediyordu: “Azerbaycan Halkının gerçek Milli Kuruluşlarının Temsilcileri olan Azerbaycan Halk Cephesi ve Rahmetli Milli Liderimiz Mehmet Emin Resulzade'nin yurtdışındaki (Azerbaycan dışındaki) siyasi misyonu olarak ortak görüşümüz şudur: 1) Münfesi Komünist Partisi'nin uzantısı olan ve Milli İradeye dayanmayan Azerbaycan Parlamentosu feshedilmelidir.

2) Azerbaycan Halk Cephesi ağırlıklı ve Milli Kuruluşların da yer alacağı bir 'Azerbaycan Milli Şurası' kurulmalı, Parlamentosunun yetkisi geçici olarak bu kuruluşlara devredilmelidir.

3) Bugünkü Azerbaycan hükümeti derhal istifa etmeli, Azerbaycan'ı gerçek bağımsızlığına götürecektir. 'Milli Bir Hükümet' hemen kurulmalıdır.

4) Hürriyetçi ve çoğulcu demokrasinin temel prensiplerine dayalı modern bir Anayasa ile Seçim ve Partiler Kanunları hazırlanmalı, demokrasinin vazgeçilmez unsurlarından olan siyasi partiler kurulmalıdır.

5) Bu yeni düzenlemelerin gerçekleşmesinden sonra, her türlü baskı ve terörden uzak, hür seçimlere gidilmelidir.”, ayrıntılı bilgi için bkz. Şimşir B. , Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğum Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, 2001, s. 233-234.

Bildiriye imza atan kuruluşların Azerbaycan'daki mevcut hükümete yakınması olarak nitelendirilebilecek bildirinin bu kısmından anlaşıldığı üzere Azerbaycan'da kamuoyu bağımsızlık istek ve arzusunda olsa da yönetim Azerbaycan Parlamentosu Başkan Elvira Kafarova'nın Türkiye'nin SSCB Moskova Büyükelçiliği'ne bizi tanımayan şeklindeki beyanatından da anlaşılabileceği üzere ikircikli oynamaktadır. Yönetimin amacı mevcut düzenin devam ettirildiği halde halkın endişe ve isteklerine kulak vermekten ibarettir. Sonuç olarak Türk hariciyesinin Azerbaycan başta olmak üzere bağımsızlık ilanında bulunan Türk Cumhuriyetlerini tanımak için acele etmeyip temkinli davranmayı tercih etmesi daha rahat

5 Eylül 1991 günü de Dışışleri Bakanlığı'ndan Bilal Şimşir, bera-i arz notu hazırlamış ve çeşitli makamlara bu notu sunmuştu. Anılan not Türk hariciyesinin temkinli politikadan hareketli politikasına geçiş olması bakımından mühimdir. Nitekim bu not sonrasında iki adet heyet oluşturulmuş ve biri Doğudaki devletlere, diğeri Batıdaki devletlere ziyarete gönderilmiştir.

Not şu şekildedir: *“Azerbaycan ve Orta Asya Türk-İslam Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını ilan etmeye yönelmeleri çeşitli ülkeleri harekete geçirmektedir. İran'ın ve Pakistan'ın da bu ülkelere dikkatlerinin çevirdikleri anlaşılıyor... İran'ın Orta Asya Cumhuriyetleri ile ortak bir istişare toplantısı düzenleyeceği haberi veriliyor. Bu ortamda Türkiye'nin, yalnız Ankara'da açıklamalar yapmakla yetinmeyerek, Kafkas ve*

anlaşılabilir. Söz konusu bağımsızlık ilanlarının kesinliği hukuken bariz olsa da her an siyasi atmosfer bağımsızlığın aksi bir yöne evrilebilir. Bu durumda Türkiye'nin açıkça bir pozisyonunda olması, karşı ittifakında yer aldığı ve sınır komşusu olmakla yakın tehdit ettiği Sovyetler Birliği'nin karşısında bir varlık doğurmasına yol açabilir. Tüm bu sebeplerde ötürü Türk hariciyesinin endişelerini ve temkinli bekleyişini anlamlı bulmak gerekecektir. Ek olarak aynı bildiri Türk Dışışleri Bakanlığı'na hitaben şu şekilde sonlanmaktadır: *“Yukarıdan beri izahına çalıştığımız hususlar gerçekleşmediği sürece, Azerbaycan'ın İstiklal kararının ilanı, kağıt üzerinde kalmaya mahkum bir formalite ve aldatmacadan öte, hiçbir mana ifade etmeyecektir. Bu bakımdan, Azerbaycan'a manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen Türk Devleti'nin sözde 'bağımsızlık' ilanını en iyi şekilde değerlendirdiği kanaatindeyiz. Ayrıca Milli Kuruluşlar olarak, konuya ilişkin Dışışleri Bakanlığımızın (Türkiye Dışışleri Bakanlığının) yürütmekte olduğu politikanın Azerbaycan halkının yararına olduğu inancını taşımakta olduğumuzu da belirtmek isteriz.”*, ayrıntılı bilgi için bkz. Şimşir B. , Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğum Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, 2001, s. 234.

Açıkçası Azerbaycan'a dair Türkiye'de faaliyette bulunan kuruluşların Türk hariciyesinin takındığı tavırdan memnuniyeti manidardır. Nitekim bu kuruluşlar yukarıda anılan beyanatta da ifade ettikleri üzere kayıtsız, şartsız bir bağımsızlık arzulamaktadırlar. Şu haliyle bağımsızlık ilanı yine Sovyet yanlısı faaliyetleri ile meşhur bir hükümet tarafından gerçekleştirildiğinden Birlik dışında uluslararası bir varlık gösterilse dahi dış ilişkilerde Birliğe dahilmiş gibi bir siyasi tavır sergilenmesi hatta bağımsızlık sürecinin tersine evrilip Birlik içinde hareket edilmesi dahi muhtemeldir. Bu sebepten bu kuruluşlar Azerbaycan'ın iç politika meselelerinin halledilmesini evleviyetle önemli bulmaktadır. Nitekim 8 Eylül günü Azerbaycan'da başkanlık seçimleri yapılacak olduğundan Azerbaycan'a yakın coğrafyada bulunan ve manevi desteğini ve kamuoyu varlığıyla Azerbaycan yanında yer alan Türkiye'de bu bildirinin yayınlanması Azerbaycan'daki hükümete karşı bir girişimdi zira yapılacak seçimler Azerbaycan Halk Cephesi tarafından boykot edilmekteydi. Ne var ki Ayaz Muttalibov'un tek başına katıldığı bu seçimin sonucunda seçileceği belliydi ve bağımsızlık taraftarlarının elinden başka bir şey de gelmemekteydi çünkü Azerbaycan'da hala bir Sovyet endişesi mevcuttu.

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine bir heyet göndermesinin yerinde olacağını düşünüyorum. Böyle bir heyet hem bu cumhuriyetlere ilgimizi gösterip moral verecek, hem de 'fact finding' görevi yapacaktır. Heyetin hazırlayacağı rapor, Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine karşı izleyeceğimiz yeni politikanın sağlıklı biçimde oluşmasına da yardımcı olacaktır. Böyle bir heyetin süratle oluşturulup mümkünse Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın bu ay içinde ülkemize yapacağı ziyaretten önce Azerbaycan ve Orta-Asya Cumhuriyetlerine gönderilmesinin de isabetli olacağını sanıyorum. Heyetimiz bağımsızlık ilan etmiş olan Azerbaycan, Özbekistan ve Kırgızistan Cumhuriyetlerine mesajlar da götürebilir.”¹²⁸.

Nottan anlaşıldığı üzere Türk cumhuriyetleriyle tek ilgilenen bölge devleti Türkiye değildir. Özellikle İran¹²⁹, Pakistan ve İslam coğrafyasında liderlik iddiasında bulunan Suudi Arabistan bu cumhuriyetlerle yakından ilgilenmektedir. Öte yandan 1979 devriminden beri İran bir İslam cumhuriyeti olup cumhuriyetlerle alakası da din saiklidir. Diğer taraftan Güney Azerbaycan bölgesinde, Kuzey Azerbaycan bölgesi olarak adlandırabileceğimiz şimdiki Azerbaycan'dan daha fazla Azerbaycan Türkünün yaşaması dolayısıyla özellikle yakın komşu Azerbaycan'daki hareketlenmeleri yakından izlemek mecburiyetindedir. Bu devletlerden Pakistan'ın da Afganistan Savaşı'nda Batı Blokunda yer alarak Türkiye gibi anti-Sovyet politikalar izlemesi onu da SSCB'nin dağılışıyla yakından izlemeye itmiştir. Sovyetlere komşu olabileceği herhangi bir sınırı olmasa da bölge Pakistan'la hayli içli dışlıdır. Orta Asya'da ortaya çıkabilecek yeni bir kargaşa Afganistan örneğinde olduğu gibi Pakistan için son derece önem teşkil edebilecektir. Suudi Arabistan da Vahhabi inancı yayabileceği yeni bir alanın doğduğunu görerek durumu fırsata çevirmek istemiş ve birçok din adamını Orta Asya coğrafyasında ilim ve irşad faaliyetlerinde bulunması için bölgeye yollamıştır. Din saikli yaklaşımların temelinde komünist dönem boyunca dinsizleştirilme politikasına

¹²⁸ a.g.e., s.238

¹²⁹ Bilal Şimşir liderliğinde Türk cumhuriyetlerindeki gelişmeleri takip için gönderilen heyetin Azerbaycan Halk Cephesi lideri Ebulfaz Elçibey ile görüşmesinde Elçibey İran'ın siyasi düşüncesine yol gösterebilecek şu bilgileri aktarmaktadır: “*Elçibey, halen Tahran, Moskova ve Washington'un Azerbaycan'da ne olup bittiğini takip ettiklerini, zira Azerbaycan'ın Orta Asya'ya da geçiş noktası olduğunu, İran'ın bağımsız Azerbaycan'dan ürküttüğünü, Moskova'nın da belki harita değişikliği olur endişesi taşıdığını, bu nedenle Tahran ve Moskova'nın Azerbaycan'a karşı ortak davranabileceklerini kaydetti.*”. Ayrıntılı bilgi için bkz. a.g.e., s.252.

maruz kalan bir nüfusun serbestleşme ile birlikte manevi duygulara daha bir hassasiyetle yaklaşacağı inancı etkili olmuştur. Nitekim ABD öncülüğündeki Batılı devletler ve Rusya Federasyonu bu dini hassasiyeti terör tehlikesi olarak algılamış olsa da özellikle Şii Müslümanlığın hamisi İran ve Vahhabi inanın hamisi Suudi Arabistan meseleyi yeni coğrafyalarda kendi gibi inananların sayısını artırmak fırsatı olarak görmüştür. Özellikle İran ile milli bağları da kuvvetli olan Tacikistan ve Özbekistan bu tür faaliyetlerin yoğunlaştığı iki ülke olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bilal Şimşir'in verdiği not Türk hariciyesince olumlu karşılanıp iki farklı heyetin Sovyet coğrafyasında görevlendirilmesi Dışişleri Bakanlığı tarafından TRT'ye verilen şu basın açıklaması ile duyurulmuştur: *“Sayın Bakanımızın AGİK İnsan Boyut Toplantısına katılmak üzere Moskova'ya giderken açıkladığı gibi, Türkiye, Sovyetler Birliği'ndeki hızlı ve büyük gelişmeleri yakından ve dikkatle izlemektedir. Bu maksatla oluşturulan iki heyetin ayrı ayrı çeşitli Sovyet Cumhuriyetlerini ziyaret etmeleri ve gelişmeleri yerinde izlemeleri kararlaştırılmıştır. Heyetlerden biri Büyükelçi Bilal Şimşir Başkanlığında oluşturulmuştur. Yarın yola çıkacak ve Azerbaycan'dan başlayarak Kafkasya'da ve Orta Asya'da altı Sovyet Cumhuriyetini dolaşacak ve çeşitli temaslar yapacaktır. Heyet, komşu ve kardeş Sovyet Cumhuriyetlerine Türkiye'nin yakından ilgisini teyid edecek ve bugünkü geçiş döneminde bu cumhuriyetlerin Türkiye'den ne gibi beklentileri olduğunu yerinde tespit edecektir. Büyükelçi İsmet Birsel Başkanlığı'nda oluşturulan ikinci heyet yakında yola çıkacak ve Avrupa'daki Sovyet Cumhuriyetleri'ni ziyaret edecektir.”*¹³⁰.

Milliyet gazetesinden Nilüfer Yalçın bu açıklamayı şu şekilde haberleştirmiştir: *“Sovyetler Birliği'ndeki son dramatik gelişmeleri bugüne kadar dışarıdan izlemeyi yeğlemiş olan Türkiye, federe cumhuriyetlerin birlikte hızla kopmaya başlamaları üzerine, durumu yerinde görüp saptamak kararı verdi. Bu amaçla, Dışişleri Bakanlığı'nda iki ayrı heyet oluşturuldu. Dün Sovyetler Birliği'ne giden heyetlerden biri Kafkasya'daki Azerbaycan ve Gürcistan'ı, Orta Asya'daki Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kazakistan'ı dolaşacak... Kafkasya ile Orta Asya Cumhuriyetlerini dolaşacak heyetin başkanı Büyükelçi Bilal Şimşir. Dışişleri İktisat*

¹³⁰ Şimşir, B. (1993). Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye, 1991 Yılındaki Gelişmeler. Değişen Dünyada Türkiye ve Türk Dünyası Sempozyumu. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, s. 67.

Dairesi Kurtuluş Taşkent ile Moskova Büyükelçiliğimiz Müsteşarı Halil Akıncı da heyette bulunuyor... Yetkililer, Sovyet ülkesinin bundan böyle merkeze kendi istemleri ve çıkarları ölçüsünde bağlı kalacak ya da tamamen kopabilecek bir federe devletler konfederasyonu şekline dönüşmesi üzerine, Ankara'nın yeni bir hamleye girdiğini belirttiler. Bu hamlenin esas amacı, Sovyet Federe Cumhuriyetlerinde, özellikle Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetlerindeki bağımsızlık ve egemenlik hakları kavramlarının nasıl anlaşıldığını, bağımsızlık kararı veren yöneticilerinin bundan neyi amaçladıklarını, bu arada Türkiye'den beklentileri olup olmadığını yerinde inceleyip tespit etmeyi öngörüyor. Büyükelçi Şimşir başkanlığındaki heyet önce Bakü'yü, oradan sırasıyla Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Tacikistan'ı ziyaret edecek... Merkezden tamamen kopma kararı almış olan cumhuriyetlerin Türkiye ile ilişkiler konusundaki planlarını öğrenmeye çalışacak. Bu heyetin dönüşte hükümete ayrıntılı bir rapor vermesi bekleniyor... Türk hükümeti, Sovyet Cumhuriyetleriyle, bundan sonra izleyeceği politikayı ve ilişkilerini, bu iki nabız yoklamanın sonuçlarına göre belirleyecek.”. Türk Cumhuriyetlerine gidecek olan heyetin yapacağı da tam olarak buydu: nabız yoklamak. Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlık kararlarının açık ve net olmayışı, yalnızca bir ilandan ibaret olup her an yeniden birlik içinde yer alma düşünceleri Türk hariciyesini zor durumda bırakmaktaydı. Zira Türkiye kardeş ülkelerin bağımsızlık mücadelesinde, dünyaya entegresinde onlara yardımcı, yol gösterici ve bunun da ötesinde rol model olmak niyetindeyse de bağımsızlık ilanlarının sönük bir beyandan müteşekkil oluşu dolayısıyla temkinli bekleyişini sürdürmek mecburiyetinde kalıyordu. Bu sonuçsuz bekleyişi nihayete erdirmek için yerinde gözlem, yapılacak en doğru şeydi.

Türkiye'den giden heyet yolculuğa çıkmadan evvel 11 Eylül 1991'de Ankara'daki Azerbaycan Derneği yetkilileriyle bir araya geldi. Azerbaycan Milli Merkezi'nde ve Azerbaycan Kültür Derneği'nde olan bu yetkililer Azerbaycan Devlet Başkanı Ayaz Muttalibov'un bağımsızlık kararının iç siyasete yönelik bir karar olduğunu düşündüklerinden bu kararın Türkiye tarafından tanınmasını istemiyorlardı. Nitekim 8 Eylül'de Azerbaycan'da Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmış ve Azerbaycan Halk Cephesi tek aday Ayaz Muttalibov'a karşı cephe almış, seçimler boykot etmişti. Anlaşılan o ki Azerbaycan Halk Cephesi seçimden sonra da Ayaz Muttalibov'a karşı duruşunu Muttalibov Hükümeti devrilesiye devam ettirecekti.

Türk heyeti 12 Eylül günü Bakü'ye varmış ve 13 Eylül günü resmi temaslara başlamıştı. Öncelikle muhalefetin boykot ettiği Cumhurbaşkanlığı seçimine tek aday olarak çıkan ve seçilen Ayaz Muttalibov ile görüşen heyet, Muttalibov'a beklentilerinin ne olduğu sorusunu yöneltmişti. Heyetin başındaki Bilal Şimşir hadiseyi şu şekilde anlatmaktadır: *"Muttalibov, önce tanıma konusunu açtı. Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasını arzu ediyordu. Ama şimdiye kadar tanıma için hiçbir ülkeye başvurmamışlardı. 1918 yılında kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni 22 ülke tanımış. Şimdi öncelikle bu ülkelere başvurup yeniden tanınmayı istemeyi düşünüyorlardı. Ama tereddütleri ve kaygıları da vardı. Sovyetler Birliği'nde belirsiz bir durum olduğunu söylüyordu. Yine de bu aşamada öncelikle Türkiye ve İran tarafından tanınmanın Azerbaycan'a moral güç vereceğini düşünüyordu. Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanımamasını istiyor ve bunu bekliyordu. Moskova ile ilişkilerimiz konusunda Muttalibov, Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanımamasına Moskova'nın pek sıcak bakmayacağını, ancak tanıma yüzünden Türkiye'nin SSCB veya Rusya ile ilişkilerinin bozulmayacağını söyledi. Ancak ekonomi konusunda Muttalibov'un endişeleri vardı. Azerbaycan'ın ekonomik bakımdan Birlik'ten kolay kolay kopamayacağını, konfederatif biçimde birlikte kalmak zorunda olduğunu sözlerine ekledi. Konfederasyon çerçevesinde, cumhuriyetlerin üçüncü ülkelerde diplomatik temsilci bulundurabileceklerini, bu konuda fikir hazırlığı yapıldığını söyledi."*¹³¹.

Ayaz Muttalibov'un Hariciye'den Bilal Şimşir'e bahsettiklerinden anlaşıldığı üzere Azerbaycan Halk Cephesi ve Türkiye'deki Azerbaycan Milli Merkezi'nin Ayaz Muttalibov'a yönelttikleri eleştiriler gayet yerindedir. Hakikaten Muttalibov, hür ve müstakil bir devlet olmaksızın Birlik içinde müstakil bir devlet olarak tanınmayı hedeflemektedir. Bu durum kamuoyu vicdanındaki bağımsızlık kavramından kesinlikle farklıdır. Halk Sovyetler'den ayrılmayı istemektedir ancak yöneticileri Sovyetler dağılsa dahi yeni bir oluşum içinde yer alarak Birlik'ten kopmamak istemektedirler.

Ek olarak Muttalibov ile Türkiye'den giden heyetin görüşmesinde askeri ve ekonomik meseleler de görüşülmüştür. Muttalibov ülkenin ekonomik açıdan evleviyetle kalkınması gerektiğini düşünmektedir. Bu amaçla Amerikan AMOCO Şirketi'ne Hazar

¹³¹ Şimşir B. , Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğum Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, 2001, s.245.

Denizi’ndeki petrol yataklarının işletilmesi için izin vermiş ve çıkarılacak petrolün yarı yarıya paylaşılması öngörülmüştü. Ayrıca dış dünya ile sermaye piyasası anlamında ilişkilerin geliştirilmesi için Azerbaycan Milli Bankası’nı kurdurmuştur. Bunların yanı sıra merkezi ordu yanında Birlik’te yer alan her cumhuriyetin kendi milli ordusunu kurması gerektiğini ifade etmiştir.

Muttalibov, son olarak bağımsızlık yolunda ihtiyatlı şekilde ilerlediklerini; Türkiye’nin Sovyetler Birliği ile ilişkilerinin bozulmasını istemediklerini ve ona göre adım attıklarını; kendisinin Azerbaycan Devleti’nin isminden “Sovyet” ve “Sosyalist” kelimelerini attığını ve bayrağı değiştirdiğini; gelişmeler hakkında Türkiye’ye bilgi vereceğini belirtti.¹³²

Azerbaycan’a giden heyet daha sonra Başbakan Hasan Hasanov ile görüştü. Başbakan Hasanov, çağdaş Avrupa ve Türkiye stili bir devlet yapılanması isteklerini, sistemin çok partili olacağını, mevcut Komünist Parti’nin lağvedileceğini belirtti¹³³. Bu durum daha önce yukarıda da ifade edildiği gibi Türkiye tarihi, kültürel ve dini bağları dolayısıyla bilhassa Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığı sonrasında onlara rol model olabilecek bir ülke olarak düşünüldüğünün göstergesidir. Bu tespitin yalnızca Batılı devletler tarafından değil; cumhuriyetlerin yöneticileri tarafından da dillendirilmesi hakikaten Türkiye’nin rol model olma kabiliyetini göstermektedir.

Bilal Şimşir başkanlığındaki resmi temaslardan sonra Azerbaycan Halk Cephesi’ne de ziyaret gerçekleştirmiştir. Bağımsızlık kararının asıl amacının açıklığa kavuşması bakımından bu görüşme mühimdir. Nitekim görüşmede Halk Cephesi’nin lideri Ebulfez Elçibey, hükümetin önce ekonomik sonra siyasi bağımsızlık görüşünün aksini savunmakta ve önce siyasi bağımsızlık sonra ekonomik bağımsızlık fikrini savunmaktadır, hatta hükümetin bu yolla gerçek bağımsızlığı ertelediği görüşündedir. Anadolu Türklüğü’nün Milli Mücadele döneminde yığınla kapitülasyona ve kobotaja rağmen evvela siyasi bağımsızlığını korumaya çalışması ve sonrasında İzmir İktisat Kongresi gibi girişimlerle ekonomik bağımsızlığı sağlama çabası bağımsızlık yolunun önce siyasal ardından ekonomik bağımsızlığın sağlanmasından geçtiğini göstermektedir.

¹³² a.g.e., s.246.

¹³³ a.g.e., s.247.

Azerbaycan Halk Cephesi ile benzer siyasi ideolojide yer alan, hür ve müstakil Azerbaycan'ı savunan Türkiye'deki Azerbaycan Milli Merkezi, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmaması gerektiğini savunurken Azerbaycan'daki Azerbaycan Halk Cephesi lideri Elçibey bu görüşte değildir. *“Elçibey eksikliklerine rağmen, Azerbaycan'ın bağımsızlığının uygun bir biçimde Türkiye tarafından tanınmasını istedi. Bunun kendilerine moral destek vereceğini ve bu desteğe ihtiyaçları olduğunu söyledi. Elçibey, bağımsızlığı, 1918 Cumhuriyeti'nin ihyası, diriltilmesi, yeniden doğuşu olarak anladıklarını; ancak mevcut sınırların esas olduğunu, o zaman 22 devletin Azerbaycan'ı de facto (fiilen) tanımış olduklarını söyledi. Bugün Azerbaycan'ın henüz özgür olmadığını, bu sebeple hemen diplomatik ilişki kurulamasa bile bağımsızlığın Türkiye tarafından uygun bir şekilde tanınmasının Azerbaycan'a destek vereceğini vurguladı... Elçibey ve İsa Kamberov (Ebulfez Elçibey'in yardımcısı ve milletvekili), diplomatik imkanları ve tecrübeleri bulunmadığını, Türkiye'nin kendilerine yardımcı ve destek olmasını beklediklerini, üçüncü ülkelerle temaslar, danışmalar sırasında Azerbaycan'ın tanıtılmasının demokrasi ve bağımsızlık bakımından çok yararlı olacağını ifade ettiler.”*¹³⁴.

Türk Cumhuriyetlerini ziyaretle görevli heyet 15-16 Eylül tarihlerinde Kırgızistan'ı, 18-19 Eylül tarihlerinde Özbekistan'ı, 20-21 Eylül tarihlerinde Kazakistan'ı, 22-24 Eylül tarihlerinde Tacikistan'ı ve nihayet 26-27 Eylül tarihlerinde Türkmenistan'ı ziyaret etti. Heyetin başkanı Bilal Şimşir ziyaretlerine ilişkin izlemelerini şu şekilde anlatmaktadır: *“Ziyaret ettiğimiz her cumhuriyete Türkiye'nin selamlarıyla tebriklerini ve iyi dileklerini sunduk. Onların Türkiye'den beklentileri olup olmadığını tespit etmeye ve yaşanmakta olan tarihi gelişmeler hakkındaki düşüncelerini anlamaya çalıştık. Türkiye'nin bu ilgisi kardeş cumhuriyetleri duygulandırdı; her gittiğimiz yerde hoşnutluk yarattı. Onların egemenliklerini ve bağımsızlıklarını kutlamaya gönderilen ilk yabancı heyet biz olmuştuk...Yerli televizyonlar bizimle söyleşiler yayınladılar. Ziyaretimiz ana haber bültenlerinde yer aldı. Heyetimiz yüksek düzeyde kabul gördü. Cumhuriyetlerin liderleri, bizim aracılığımızla, devlet büyüklerimize içten teşekkürlerini ve iyi dileklerini gönderdiler.”*¹³⁵. Resmi olarak ise dönemin hükümetine “Azerbaycan

¹³⁴ a.g.e., s.252.

¹³⁵ a.g.e., s.256.

ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine Yapılan Ziyaretler Hakkında Rapor” başlıklı 97 sayfalık bir rapor sunuldu.

Rapor “Ziyaret ettiğimiz cumhuriyetler tanınma beklentisi içindeler. Özbekistan ve Kırgızistan tanınmak için yazılı olarak bize başvurdular. Bağımsızlıklarının tanınmasını rica ettiler. Azerbaycan ve Tacikistan aynı başvuruyu sözlü olarak yaptılar. Hatta bağımsızlıklarını ilk tanıyan ülkenin Türkiye olmasını diliyor ve bekliyorlar. Türkmenistan 26 Ekim’de bağımsızlığını ilan edecek ve Türkiye’den tanınmayı isteyecektir. Yalnız Kazakistan, Rusya’nın tutumunu gözlüyor ve şimdilik bağımsızlığını ilan etmiyor. Ama Kazakistan da egemenliğini ilan etmiştir ve de facto bağımsız bir devlet durumundadır. Bağımsız bir devlet gibi uluslararası ilişkilere girişmekte, antlaşmalar imzalamakta, imzalanan antlaşmalar Kazak Meclisinde onaylanmaktadır. Hatta bazı bakımlardan Kazakistan, bağımsızlığını ilan etmiş olan öteki cumhuriyetlerden daha bağımsızdır. Yalnız bağımsızlığının adını koymakta gecikmektedir. Heyet olarak biz, çok yönlü değerlendirme, uzun uzun inceleme yaptıktan ve en yetkili kişilerle ayrı ayrı görüştükten sonra, ziyaret ettiğimiz cumhuriyetlerin bağımsızlıklarının Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınması gerektiği kanaatine vardık. Bizim, Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetlerini başka ülkelerden daha önce tanımamız için nedenlerimiz de vardır. Bu kanaatle ziyaretimizi tamamladık. Bekleme süresi uzun olmamalıdır. Azerbaycan’ı ve öteki Türk Cumhuriyetlerini ilk tanıyan ülke Türkiye olsun...”¹³⁶ şeklindedir.

Ziyareten temkinli bekleyişin sonlandırılması sonucu ortaya çıkmıştı. Türkiye Sovyet Cumhuriyetlerinin tekrar bir araya gelme durumunun olmadığını bu ziyaretle kesin olarak anlamıştı. Bu durumda yapılması gereken tanıma kararlarının ivedilikle verilmesiydi. Nitekim Azerbaycan Parlamentosu 29 Ekim 1991 günü Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığının tanınması için Birleşmiş Milletler’e çağrıda bulunmuştu. 9 Kasım 1991’de dönemin başbakanı Mesut Yılmaz “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin tanınma konusundaki talebi çeşitli yönleriyle değerlendirilmiş ve

¹³⁶ a.g.e., s.260.

Türkiye'nin Azerbaycan'ı resmen tanıması kararlaştırılmıştır."¹³⁷ şeklindeki açıklamasını¹³⁸ yaptı.¹³⁹

¹³⁷ (1991, Kasım 10). Milliyet.

¹³⁸ 10 Kasım Atatürk'ü Anma Töreni'nin ardından Dışişleri Bakanı Safa Giray, düzenlediği basın toplantısında Azerbaycan'ın tanınmasına ilişkin uzun bir açıklama yapmıştır: "*Bilindiği gibi, dostumuz ve büyük kuzey komşumuz Sovyetler Birliği, Başkan Gorbaçov'un göreve geldiği 1985 yılından bu yana, çağdaş değerler doğrultusunda köklü bir değişim sürecine girmiştir. Geçtiğimiz yıllar içinde, bu sürecin olumlu etkileri, küresel düzeyde olduğu gibi, Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinde de her iki tarafın yararına olacak şekilde kendini göstermiştir. Türkiye, karşılıklı hak ve çıkarlara saygı esasına dayanan sağlam dostluk ve verimli işbirliği ilişkileri içinde olmaya özel önem atfettiği büyük komşusundaki demokratikleşme ve yeniden yapılanma sürecinin hassasiyetini her zaman müdrik olmuş ve evrimini dikkatle izlediği ve samimiyetle desteklediği bu sürecin istikrar ve barış içinde devamını dilediğini vurgulayagelmıştır. Sovyetler Birliği Olağanüstü Halk Temsilcileri Kongresi'nin geçtiğimiz Eylül ayı başında yapılan toplantısı çerçevesinde tarihi bir adım teşkil etmiştir. Hatırlanacağı üzere, Sovyetler Birliği'nin bünyesinde yer alıp da bağımsızlık ve egemenliklerini ilan etmiş olan tüm cumhuriyetlerin bu yöndeki kararlarına saygı gösterileceği ve bu cumhuriyetlerin uluslararası hukukun ait üyeleri olma çabalarının destekleneceği, söz konusu toplantı sonunda yayımlanan bildiride ifade olunan başlıca hususlar arasında idi. Bağımsızlığını daha önce ilan etmiş olan Azerbaycan Cumhuriyeti, bu kez, parlamentosunun 29 Ekim 1991 tarihli oturumunda aldığı bir kararla, uluslararası camianın eşit haklara sahip bir üyesi olma yönünde bir irade beyanında bulunmuş ve tanınmak için bütün dünya devletlerine çağrı yapmıştır. Azerbaycan Parlamentosu tarafından görevlendirilen bir özel temsilci eliyle Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde duyurulan bu tanınma talebi, ayrıca, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nca Bakü Başkonsoloslüğümüz nezdinde yapılan resmi bir girişimle teyit edilmiştir. Hükümetimiz, bu kararın Türk milletinin ortak iradesine tercüman olduğundan emin bulunmaktadır. Türkiye, Sovyetler Birliği'nin Olağanüstü Halk Temsilcileri Kongresi'nde açıklandığı üzere, egemen cumhuriyetlerin gönüllü birliğine dönüşmeyi amaçlayan yeniden yapılanma sürecini, iyi komşuluk, dostluk ve işbirliği anlayışıyla izlemeye devam edecektir. Bu gelişmelerin AGİK ilkeleri çerçevesinde, barış ve istikrar içinde arzu edilen sonuca ulaşması Türkiye'nin içten dileğidir.*" Ayrıntılı bilgi için bkz. (1991, Kasım 10). Cumhuriyet.

¹³⁹ Hürriyet Gazetesi bu hadiseyi "Türkiye'nin Azerbaycan'ı resmen, bağımsız devlet olarak tanıması haberi, Bakü'ye saat 19 civarında ulaştı ve tüm cumhuriyete yıldırım hızıyla yayıldı. Azerbaycan televizyonu haberi halka duyurduktan sonra tüm başkent bir anda ayağa kalktı. Ana caddeler boyunca fener alayları düzenleniyor, herkes birbirine sarılıyordu. Yoldan geçen araçlar kornalarını çalarak, "Yaşa Türkiye" diye haykırıyorlardı." şeklinde haberleştirmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Azerbaycan'ı Tanıdık. (1991, Kasım 10). Hürriyet. Yukarıda ifade edildiği üzere Azerbaycan Halk Cephesi lideri Ebulfaz Elçibey, Türkiye'nin türlü olumsuzluklara rağmen Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımmasının kendilerine moral olacağını söylemesi haberde de görüldüğü üzere gerçekliğe kavuşmuş oldu. Bu durum Türkiye'nin bağımsız Türk ve Müslüman bir devlet olarak rol model olarak görüldüğünün kanıtı şeklinde okunabilir.

Azerbaycan'ın tanınmasıyla başlayan süreç sonucunda Türkiye, Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un Ankara'ya geldiği 16 Aralık 1991 günü bütün Türk Cumhuriyetlerini tanıdı. Türkiye böylece Sovyetlerin dağılması sonrası kurulan Türk Cumhuriyetlerini uluslararası arenada ilk tanıyan ülke olmuş¹⁴⁰ ve bununla da yetinmeyerek bu ülkelerde ilk diplomatik misyonları da oluşturmayı başarmıştır. Aynı şekilde Türk Cumhuriyetlerinin ilk diplomatik misyonları da Türkiye ile olmuştur.

4. YENİ KURULAN DEVLETLERLE İLİŞKİLER

4.1. Siyasi İlişkiler

SSCB'nin kurulmasını müteakip kurulan Türk Cumhuriyetleri için Türkiye üç aşamalı bir politika izledi: Öncelikle tanıma işlemi gerçekleşmiş, ardından diplomatik ilişkiler kurulmuştu, daha sonra da yeni kurulan bu cumhuriyetlerde elçilikler açılacaktı. 10 Kasım 1991 günü Azerbaycan, 16 Aralık 1991 günü de diğer Türk cumhuriyetleri tanınmıştı.

2 Aralık 1991'de Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov; 16 Aralık'ta Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov; 22 Aralık'ta Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev Ankara'ya geldiler. 30 Aralık 1991 tarihli kararname¹⁴¹ ile Türk

¹⁴⁰ Türkiye'nin yeni kurulan cumhuriyetleri tanıması ulusal gazetelerde çeşitli başlıklarla yer almıştı. "Başbakan Demirel'den Kerimov'a müjde: Özbekistan'ı tanıyoruz." (1991, Aralık 17). Günaydın.; "Türkiye, bağımsızlık ilan eden Sovyet Cumhuriyetleriyle ilişki kuracak. Türkleri tanıyoruz." (1991, Aralık 17). Cumhuriyet.; "Ankara'ya gelen Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'a Başbakan Demirel'den olumlu yanıt: Özbekistan'ı da tanıyoruz." (1991, Aralık 17). Milliyet.; "Dış politikada önemli adım. Bakanlar Kurulu Sovyetler Birliği'nden ayrılan Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Tacikistan'ı tanıma kararı aldı." (1991, Aralık 17). Sabah.

¹⁴¹Söz konusu kararname şu şekildedir:

*"Bakü Başkonsolosluğunun Büyükelçiliğe dönüştürülmesi ve bu Büyükelçiliğe bağlı, görev alanı Azerbaycan Cumhuriyeti olmak üzere bir Konsolosluk Şubesi kurulması,
T.C. Moskova Büyükelçiliği'nin kurulduğu yerin adının Rusya Federasyonu olarak değiştirilmesi,
Kazakistan Cumhuriyeti'nin başkenti Almaata'da,
Türkmenistan Cumhuriyeti'nin başkenti Aşkabat'ta,
Kırgızistan Cumhuriyeti'nin başkenti Bişkek'te,
Tacikistan Cumhuriyeti'nin başkenti Duşanbe'de,
Ukrayna Cumhuriyeti'nin başkenti Kiev'de,*

devletlerinde elçilikler açılmasına karar verildi. 23 Şubat 1992 tarihinde yayımlanan bir kararname ile de Metin Göker, Bişkek (Kırgızistan); Selçuk İncesu, Aşkabat (Türkmenistan); Volkan Çotur, Taşkent (Özbekistan); Orhan Erdivanlı, Duşanbe (Tacikistan); Argun Özpay, Alma-Ata (Kazakistan) büyükelçisi olarak atandı¹⁴².¹⁴³ Büyükelçileri bizzat Türk Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin görev yerlerine bıraktı. Esasında büyükelçiler görev yerlerine gitmeden evvel Dışişleri Bakanı'na veda edip güven mektuplarıyla görevde bulunacakları ülkeye gitmektedirler ancak Türk Dışişleri Bakanı'nın büyükelçileri bizzat görev yerlerine götürmesi Türk devletlerinin bağımsızlık ilanlarının Türk hariciyesinde ne denli sevinçle karşılandığının ispatıdır.

Türkiye, bağımsızlığa giden süreçten beri kardeş topluluklara elinden gelen yardımı yapmaya çalışmıştır. Bunda yukarıda açıklandığı üzere Batı'nın Türkiye'yi bir rol model olarak görmesi ve Orta Asya'ya da böyle göstermek istemesi de yatmaktadır. Uzun yıllar Batı Bloku içerisinde hatta kimi zaman ABD'nin çizgisinden şaşmayan bir devlet olarak Türkiye bu rolü pek tabii benimsemiş ve bu manada başlangıçta bir ilgi göstermiştir. Gösterilen bu ilgi hem milli ve dini birliktelikten hem de Batı'nın teşvikiyle rol model demokratik ülke olmaktan kaynaklanmıştır.

Bölgedeki ülkelerle siyasi ve kültürel ilişkileri artırabilmek için yapılan bir başka faaliyet de Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesidir. I. Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi 30-31 Ekim 1992'de Ankara'da Türkiye, Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan ve Azerbaycan'ın katılımıyla gerçekleşmiştir¹⁴⁴. Zirve yüzyıllar boyunca birbirinden uzak kalmış, birbiri aleyhine kışkırtılmış Türkleri tarihte yeniden bir araya getiren çok önemli bir gelişme olarak değerlendirildi¹⁴⁵.

Beyaz Rusya'nın başkenti Minsk'te, Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te birer büyükelçilik açılması, bu büyükelçiliklerde görev alanları anılan Cumhuriyetler olmak üzere Konsolosluk şubelerinin kurulması kararlaştırılmıştır." Ayrıntılı bilgi için bkz. Resmi Gazete, 30 Aralık 1991.

¹⁴² (1992, Şubat 23). Resmi Gazete.

¹⁴³ Bakü'deki elçilik daha evvel kurulduğu için söz konusu kararname ile herhangi bir atama gerçekleşmemiştir.

¹⁴⁴ Winrow, G. (1995). Turkey in Post-Soviet Central Asia. London: The Royal Institute of International Affairs, s. 110.

¹⁴⁵ (1992, Kasım 29). Milliyet.

Belki de ilk olması sebebiyle bu tarihi toplantıda bazı önemli aksaklıklar yaşandı. Ankara tarafından toplantı sonunda imzalanacak sonuç bildirgesinin önceden diğer cumhuriyetlerin başkentlerine gönderilerek onay alınmaması sonucunda görüş ayrılıkları yaşandı. Bu, zirveye gölge düşüren bir ayrıntı olarak eleştirilere sebep oldu.¹⁴⁶

Bütün bunlara rağmen Türkiye'nin Orta Asya ülkeleri ile ilişkilerinde tamamıyla bir ivmelenme beklentisi de hatalı olacaktır. Dahası, Türkiye bölgedeki ülkeler ile ilişkilerini güçlendirmeye başladıkça, bu ülkelerin ekonomik kapasitelerinin, doğal kaynaklarının, etnik durumlarının, demografik yapılarının ve dış politika unsurlarının birbirlerinden oldukça farklı olduğunu gözlemledi. Türkiye yeni cumhuriyetleri güvenlik politikaları ve jeostratejik varlığı açısından olsun, bu cumhuriyetlerin ekonomik imkanları açısından olsun farklı şekilde değerlendirmek zorunda kaldı. Türkiye ile bölge ülkeleri arasındaki ilişkiyi belirleyen temel etmen etnik dayanışmaya dayalı duygular değil karşılıklı çıkarlardı¹⁴⁷. Bu bağlamda Türkiye'nin yeni kurulan cumhuriyetlerle ilişkisinin dalgalı olduğu söylenebilir. Karşılıklı iyimserlik ve geleceğe yönelik büyük umutların belirlendiği ilk aşamayı, tarafların karşılıklı ilişkinin sınırlarını ve sorunlu alanlarının farkına vardıkları ikinci ve ilişkilerin rutinleştiği üçüncü aşama izledi¹⁴⁸.

Birkaç yıl içinde Türkiye'nin bölgedeki rolü için duyulan abartılı coşku yerini abartılı bir hayal kırıklığına bıraktı¹⁴⁹. Hakikaten Türkiye söz konusu bölgeye coğrafi olarak uzaktı ve 90'lı yıllar Türkiye için siyasi ve ekonomik krizlerle doluydu. Türkiye'nin bölgedeki rolü sorgulanır hale geldi.

¹⁴⁶ Avşar, Z., & Solak, F. (1998). Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri. Ankara: Vadi Yayınları, s. 208.

¹⁴⁷ Robins, P. (1993). Between Sentiment and Self-Interest: Turkey's Policy Toward Azerbaijan and Central Asian States. *Middle East Journal*, 47(4), 593-610.

¹⁴⁸ Turan, G., & Turan, İ. (1998). Turkey's Emerging Relationship with Other Turkic Republics. L. Rittenberg içinde, *The Political Economy of Turkey in the Post-Soviet Era: Going West and Looking East?* (s. 177-204). London: Praeger Publishers, s.177-204.

¹⁴⁹ Nation, R. (1996). The Turkic and Other Muslim People of Central Asia, the Caucasus and Balkans. V. Mastiny, & R. Nation içinde, *Turkey Between East and West: New Challenges for a Rising Regional Power* (s. 97-130). Oxford: Westview Publishing.

Fakat ister iyimser olsun ister kötümser olsun Türkiye'nin bölgedeki rolü ile ilgili yaklaşımların önemli bir eksikliği vardı: Konuya sadece dış politika yönelimleri ve bölgesel güç çatışmaları açısından yaklaşıyorlar, Sovyetler'in çözülme sürecine girmesini takiben insanların, malların, sermayenin, imajların, farklı beğeni ve zevklerin akışıyla Türkiye ve bölge ülkeleri arasında bölge-aşırı (transregional) bir uzamın oluşmakta olduğunu ihmal ediyorlardı. Bu tür çalışmalar genellikle Türkiye'nin dış politika yönelimleri, Türkiye'nin yeni cumhuriyetlerin Batı dünyasına entegrasyonundaki rolü ile Türkiye, Rusya, İran arasındaki bölgesel güç mücadelesi gibi "büyük" ya da "makro" sorunlar üzerine yoğunlaşıyor; Orta Asya'da faaliyet gösteren Türk girişimcilerin olası rolleri ile toplumsal, siyasi ve kültürel etkileri pek dikkate alınmıyordu.¹⁵⁰

Aradan geçen yıllar içerisinde Türk Cumhuriyetlerinin devlet başkanlarının katıldığı en üst düzeyde zirveler düzenlenirken; Türk Dünyası Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği kurultayları ile siyasal, sosyal, kültürel, iktisadi ve ticari sahalarda işbirliği arayışlarına girilmiştir. Merhum Alparslan Türkeş'in özel gayretleriyle ve Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in teşvikleriyle gerçekleştirilen kurultaylara Türk Cumhuriyetleri genel olarak delege gönderirken, bu kurultayların kendi ülkelerinde yapılmasına pek sıcak bakmamışlardır. Rusya'nın bu kurultaylara ve benzeri organizasyonlara karşı tavrı, bundan endişelenen Türk Cumhuriyetlerini Türkiye'ye karşı bu tür ilişkilerde mesafeli olmaya itmiştir.¹⁵¹

Yine aradan geçen yıllar içerisinde Türkiye'nin Azerbaycan¹⁵² ve Özbekistan'la zaman zaman ciddi boyutlara varan sıkıntıları olmuş; hatta kimi Dış Türklere sorumlu

¹⁵⁰Şen, M. (2007). Türkiye-Orta Asya Yatırım İlişkileri ve Bölgede Aktif Türk Girişimciler. M. Aydın içinde, Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006 (Avrasya Üçlemesi II) (s. 109-143). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, s.110.

¹⁵¹ Avşar & Solak, 1998, s. 40.

¹⁵² Haydar Aliyev'e karşı 1995 yılında bir darbe girişimi düzenlenmiştir. Darbenin arkasında Türkiye'nin olduğuna ilişkin inanış Türk dış politikasının bakış açısından kaynaklanmaktadır. Nitekim Azerbaycan'ın kuruluşu sırasında mücadele vermiş eski Azerbaycan Halk Cephesi lideri, daha sonra Azerbaycan'ın başına geçen Ebulfez Elçibey'in devrilmesiyle Türkiye Rusya'ya karşı ılımlı politikalar izleyen Haydar Aliyev'e çok samimi yaklaşmamıştır. *"Aliyev, iktidarının ilk günlerinde Rusya yanlısı gözükse de, bu konuda özellikle Türkiye'nin taşıdığı endişelerin yersiz olduğu kısa sürede anlaşılmıştır. İlk günlerde Moskova'nın hoş karşıladığı kararların özünde, Aliyev'in denge siyaseti gereği Rusya'yı karşısına*

bakanların bu ülkelere girmelerine ülke yönetimlerince izin verilmemiştir. Her ne kadar bu kararlarda Cumhuriyetlerin demokrasiyi henüz oturtamamış olmalarının etkisi büyükse de, ilişkilerde kritik aşamalardan geçildiği günlerde yaşanan olaylar doğrusu hem Türkiye'nin bu ülkelerdeki itibarı hem dünya yüzündeki konumu açısından zarar verici olmuştur.¹⁵³

Haydar Aliyev politik ustalığı ve halkın desteğiyle Azerbaycan Milli Ordusu ve darbeci Omonlar'dan birkaç kişinin öldüğü bu darbe girişimi başarıyla bastırılmıştır. Bu hadise Türk-Azeri ilişkilerini kısa süreli de olsa, son derece olumsuz etkilemiş ve bir güven bunalımı yaratmıştır. Bu olaydan sonra Cumhurbaşkanı Aliyev'in, Türk istihbaratını kendisine karşı darbe girişiminde bulunmakta itham etmesinin ardından ilişkilere bir dönem karşılıklı itimatsızlık hâkim olmuştur. Aslında ise bu güven bunalımı, Aliyev yönetimi ile dönemin Başbakanı Tansu Çiller'in başkanlık ettiği Türk hükümeti arasında yaşanmaktaydı. Cumhurbaşkanı Aliyev'le Türkiye Cumhurbaşkanı Demirel arasındaki temaslar gayet iyiydi. Zaten kendisine karşı yapılacak darbeyi Aliyev'e haber vererek önlenmesini sağlayan da Türkiye Cumhurbaşkanı olmuştur. Bu olayların ardından Demirel devreye girerek, bu girişime katılan Türk vatandaşların geri dönmesini sağlamış ve yine Cumhurbaşkanı Aliyev'e ve ülkesine yönelik Türkiye'nin dostça duygularını dile getirmiştir. Azerbaycan son yıllarda biri 4 Ekim 1994, diğeri 17 Mart 1995 tarihinde olmak üzere Aliyev yönetimine karşı iki darbe girişimine sahne olmuş, bunun sonucunda etkileri tüm alanlarda hissedilen siyasi toplumsal istikrarsızlık ve çalkantılar yaşanmıştır.¹⁵⁴

Öte yandan, Özbekistan'ın muhalefet lideri Muhammed Salih'in ülkesinden ayrılarak İstanbul'da yaşamaya başlaması Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov'un

almamak ve gelecekte uygulayacağı temel politikalar için ilk şart olan siyasi geleceğini sağlama almak amacını güttüğü görülmüştür. Azerbaycan'ın tam anlamıyla Rus yörüngesine girdiği izlenimi verse de, atılan bu adımlar, deneyimli devlet adamı Aliyev'in ilk zamanlarda Rusya'yı karşısına almak istemeyişinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bunun kanıtı olarak Aliyev'in ilk resmi ziyaretini Moskova'ya yapmasını ve Eylül 1993'te Bağımsız Devletler Topluluğu devlet başkanlarının Moskova toplantısında, Azerbaycan'ı BDT'ye üye yapan imzayı atmasını göstermek mümkündür.” (Babayeva, V. (2013). Haydar Aliyev Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri. İstanbul: (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Ticaret Üniversitesi, s. 46-47.).

¹⁵³ a.g.e., s. 47.

¹⁵⁴ TİKA. (1996). Azerbaycan Ülke Raporu. Ankara: TİKA, s. 8.

Türkiye’ye tavır almasına neden olmuş¹⁵⁵, Kerimov Türkiye’de bulunan öğrenci, öğretim görevlisi, işadamı bütün Özbekistan vatandaşlarına “Yurda Dönün” çağrısı yapmıştır. Bunun üzerine Türkiye’de bulunan Özbek öğrencilerin pek çoğu ülkelerine dönmek zorunda kalmışlar, bu gerginlik Özbekistan’da iş, eğitim vb. amaçlı bulunan Türk vatandaşlarına karşı tavır alınması boyutlarına tırmanmış, Türkiye’nin Muhammed Salih’ten Türkiye’den ayrılması talebinde bulunmasıyla tansiyon düşmüştür. Ne var ki, o günlerde zedelenen ilişkiler hala tam olarak toparlanamamıştır.¹⁵⁶

Yine “Anasol-D” hükümetinin Dış Türklere sorumlu Özbek kökenli Devlet Bakanı’nın geçmişte Özbekistan muhalefetinden yana olduğu ve Kerimov yönetimini eleştirdiği gerekçeleriyle Özbekistan’a girmesinin yasak olduğu medyaya yansımış, bu haberler uluslararası camiada yankılar uyandırmıştır.¹⁵⁷

Özbekistan’ın başkenti Taşkent’te 16 Şubat 1999 günü beş ayrı yerde bombalar patlamıştı. İlk patlama İçişleri Bakanlığı arkasında, ikinci patlama Cumhurbaşkanı İslam Kerimov’un bir toplantı yapacağı Başbakanlık binasının yanındaki Nadire Begüm Sineması önünde ve bundan kısa bir süre sonra da Başbakanlık binasında, son olarak da Özbekistan Milli Bankası Genel Müdürlüğü yanında patlama olmuştu. Patlamaların ikisinde içi çok miktarda patlayıcı yüklü araçlar kullanılmış, Başbakanlık binasının bulunduğu bölge savaş alanına dönmüş ve 16 kişi yaşamını yitirmişti. Başkent’in merkezindeki Bağımsızlık Meydanı civarındaki binalar, patlamalardan zarar

¹⁵⁵ 4 Mart 1992 tarihinde ise iki ülke arasında diplomatik ilişki kurulmuştur. Taşkent’teki ilk Büyükelçilik, 1992 Nisan ayında, Özbekistan’ın Ankara Büyükelçiliği ise Ocak 1993’te açılmıştır. İlişkilerin hukuki temelini oluşturmak amacıyla 100’e yakın ikili anlaşma ve protokol imzalanmıştır. Ne var ki İslamcı muhalif lider Muhammed Salih, 1991’de yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerine aday olmuş, resmi açıklamalara göre %12,7 oy almış bir siyasetçiydi. Seçimlerden hemen sonra Salih’in partisine baskılar başlamış, Salih bir süre gözaltında tutulmuş ve 1993’te dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın davetiyle Türkiye’ye gelmiştir. Kerimov, Salih’in Türkiye’de bulunmasından rahatsız olmuş ve Muhammed Salih, bir süre sonra Taşkent’in baskısıyla Türkiye’den ayrılmak zorunda kalmıştır.

Özbek yönetimi Salih ve birçok muhalif siyasetçiyi rejim aleyhtarı faaliyette bulunmakla suçluyordu. Ayrıca Türkiye’de eğitim gören öğrencileri de kendi taraflarına çekmek için etkilediklerini öne sürüyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mazıcı, N. (2019). Türk ve Özbek Basınında Türkiye-Özbekistan İlişkilerinin Haber Analizi. 6th Eurasian Conference on Language and Social Sciences Samarkand University (s. 2-32). Samarkand: Samarkand State University, s. 4.

¹⁵⁶ Avşar & Solak, 1998, s. 41-42.

¹⁵⁷ a.g.e., s.42.

görmüştü.¹⁵⁸ Bu saldırılarla ilgili olarak 22 sanıktan altısı ölüm cezasına çarptırılmıştı.¹⁵⁹

16 Şubat 1999'da Kerimov'a yönelik olduğu belirtilen bu bombalı suikast, Türkiye ile Özbekistan arasında bozuk giden ilişkilerin üzerine tuz-biber ekti. İddiaya göre, Taşkent'teki suikast girişimine bir Türk vatandaşı da katılmıştı. Bu durum ilişkilerdeki kırılma noktasıydı.¹⁶⁰ Bunun ardından Taşkent yönetimi, Türkiye'de eğitim gören Özbek öğrencileri geri çağırmıştı.¹⁶¹

¹⁵⁸ Süleyman Demirel, Kerimov'a geçmiş olsun ve destek mesajları göndermiştir. Bu samimiyet sonrası Kerimov da Demirel'i Özbekistan'a davet etmiştir.

¹⁵⁹ Mazıcı, 2019, s. 15-16.

¹⁶⁰ “Hürriyet 27 Kasım 1999'da oldukça geniş bir araştırma haberi yayınlayarak, Kerimov'a saldırı yapan Tahir Yoldaş'ın Necmettin Erbakan ile fotoğrafını ortaya çıkarmış, suikastçilerle 1977'de Refah Partisi Genel Merkezi'nde Erbakan'ın bir araya geldiği Yoldaş'a 100 bin dolar verdiği iddiasının Özbek televizyonunda yayınlanması sonrası, Erbakan'ın “Yoldaş ile hiçbir irtibatının olmadığı” açıklamıştır. Bu arada DGM Savcısı Nuh Mete Yüksel, iddialarla ilgili soruşturma açmış ve programın kasetini ve diğer bilgi ve belgeleri Özbekistan'dan istemiştir. Özbekistan, aradan aylar geçmesine karşın DGM Savcısı Yüksel'in ‘adli yardım’ talebine yanıt vermemiş, kaseti göndermiştir. Hürriyet, Kerimov'a suikast düzenledikleri iddia edilen sanıkların ifadelerine dayanarak hazırlanan Özbekistan televizyonunun programın kasetini de elde etmiş, Erbakan ile ilgili suçlama, sanıklardan Rüstem Mamatlukov'un 12 Mayıs 1999 tarihli ifadesinde şu şekilde yer almıştır: “Kozim Zakirov ve Abdullah Bohrom'un Türkiye'den dönmelerinden sonra Almaata'da onlarla çalışmaya başladım. Kozim bana ticari faaliyetlerle bulunarak örgüte gelir sağlamam için 10 bin dolar verdi ve toplam 20 bin dolar almış oldum. Kozim bana dedi ki, ‘Parayı Tahir Yoldaş'tan aldım. Para da Tahir Yoldaş'a, Türkiye'de, RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan tarafından verilmiş. Erbakan önce büyük miktarda yardım sözü vermiş, daha sonra 100 bin dolar yardımda bulunmuş.’” Öbür sanıkların ifadelerinde de Tahir Yoldaş'ın Temmuz 1997'de Türkiye'ye gelerek, rejim muhaliflerinden Muhammed Salih ile görüştüğünü ve güçlerini birleştirmeyi teklif ettiği, suikasti her iki grubun birlikte organize ettiği öne sürülmüştür.

Özbek yönetimi, 16 Şubat'ta Kerimov'a karşı düzenlenen ve 16 kişinin ölümüne yol açan suikast girişimiyle ilgili olarak 10 kişiyi yargılamış, bunlardan altısı idam cezasına çarptırılmıştır. Türkiye'de yakalanarak iade edilen Askarov 11 yıl, Mamatkulov ise 20 yıl hapis cezasına çarptırılmış ancak Özbek yönetimi buna rağmen bu olayın peşini bırakmamıştır.

Türkiye'yi Özbek muhaliflere yardımla suçlayan Kerimov, bu iddiasını AGİT zirvesi için İstanbul'a hareket etmeden önce de tekrarlamış, bu baskılar sonucu halen Norveç'te bulunan Muhammed Salih, İstanbul'a gelememiştir. Özbek yönetimine karşı mücadele eden Tahir Yoldaş ise, silahlı mücadeleyi seçen ve bölgedeki öbür İslamcı gruplarla yakın temasta bulunan radikal İslamcı bir liderdir. Özbekistan Cihad Hareketi'nin başında bulunan Yoldaş, silahlı adamlarıyla birlikte Tacik şeriatçıların lideri Abdullah

Siyasal ilişkilerdeki yetersizlikler şüphesiz ki, uluslararası arenada yardımlaşmanın da önüne geçmektedir. Aradan geçen yıllar boyunca Türk Cumhuriyetlerinin Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni tanıma yoluna gitmedikleri ve Türkiye'nin bu isteğini açıkça reddettikleri bilinmektedir. İş bununla da kalmamış, zaman zaman Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nden de temsilcilerin katılmasının öne sürüldüğü veya davet edildiği toplantılar Türk Cumhuriyetlerinin (başta Kazakistan) temsilcileri tarafından boykot edilmiştir. Kazakistan'da devlete ait büyük kuruluşların uluslararası sermayeye açık özelleştirilmelerinde çok büyük bir işletme Kıbrıs Rum kesimine verilmiştir. Türkiye'nin bu ülkeyle ilişkileri böyle bir yakınlaşmayı önlemeye yetmemiştir.¹⁶²

Refahyol Hükümeti döneminde ise Başbakan uzak Asya'ya, dünyanın terörist devlet olarak ilişkilerini sınırladığı İran ve Libya'ya giderken, hiçbir ekonomik, siyasal, askeri gücü bulunmayan ülkelerin de yer aldığı bir D-8'ler oluşumunu hayata geçirmeye uğraşırken maalesef Türk Cumhuriyetleri dışlanmış, bu oluşuma katılmaları teklif bile edilmemiştir¹⁶³. Hatta Türk Cumhuriyetlerinin temsilcileri Refahyol Hükümeti'nin bu tavrını anlamlandıramadıklarını beyan etmişlerdir. Daha sonraki hükümetler de uluslararası ortaklıklar bakımından benzer davranışlar sergilemişlerdir. Bu sebeple Türkiye'deki siyasi atmosferin ve iç politikadaki ideolojik bakışın Türk hariciyesinin realist bir "Dış Tükler Politikası" izlemesi bakımından engel teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Nuri'ye yardım etmiş, Özbek yönetimi, Yoldaş'ın daha sonra Afganistan'a geçtiğini ve aynı bölgede bulunan ABD yönetiminin başına ödül koyduğu Usame Bin Laden ile işbirliği yaptığını belirlemiştir.

Erbakan'ın avukatı Yaşar Gürkan, 4 Temmuz 1999'da yazılı bir açıklama yaparak, "Erbakan'ın, Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'a yönelik suikast girişimine adı karışan darbeci Tahir Yoldaş'a 100 bin dolar yardımda bulunduğu" şeklindeki haberlerin, Erbakan'ın itibarını sarsmaya yönelik olduğunu ileri sürmüştü, "Sayın Erbakan'ın mezkur haberlerde bahsolunan olaylar ve şahıslarla herhangi bir irtibatı, yardımı kesinlikle söz konusu olmamıştır." demiştir." Kaynak ve ayrıntılı bilgi için bkz. Mazıcı, 2019, s. 16-17.

¹⁶¹ a.g.e., s. 16.

¹⁶² Avşar & Solak, 1998, s.42.

¹⁶³ a.g.e., s. 42.

4.1.1.1. Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkileri

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini incelerken esas olarak iki farklı döneme ayırmak mümkündür. İlk dönem Azerbaycan'ın bağımsızlığı için epey mücadele veren Azerbaycan Halk Cephesi lideri Ebulfaz Elçibey'in iktidara geldiği dönem, ikincisi Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nin başkanı olan Haydar Aliyev'in iktidara geldiği dönemdir.

11 aylık Halk Cephesi iktidarı döneminin dış politikadaki tercihleri Türkiye ve Batı yanlısı, Rusya ve İran karşıtı¹⁶⁴ olarak özetlenebilir. Elçibey döneminde Azerbaycan, “yeni bir hegemonya alanı yaratacağı” savı ile Bağımsız Devletler Topluluğuna üye olmamıştır. Rus askeri üslerinin ve askeri güçlerin Azerbaycan topraklarından çıkarılması ile Azerbaycan Rusya ilişkileri gerilimli bir döneme girmiştir. İran'da yaşayan Azerbaycan kökenli vatandaşların haklarının ihlal edildiği gerekçesiyle İran ile de karşılıklı dostluk esasında şekillenmeyen ilişkilere karşılık, Elçibey iktidarı dış politikasında Türkiye ve Batı ile ilişkilerine özel bir önem atfetmiştir.¹⁶⁵

Türkiye'nin 9 Kasım 1991'de Azerbaycan'ı tanımasıyla Türkiye-Azerbaycan arasında ilk resmi ilişkiler kurulmuştur. İlk cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov'un 23-24 Ocak tarihli Türkiye ziyaretinde iki ülke arasında “Dostluk ve İşbirliği Antlaşması” imzalanmıştı ancak (Azerbaycan'daki) parlamento onayından geçemediği için yürürlüğe giremedi. Ebulfaz Elçibey'in Haziran 1992'de iktidara gelmesi sonrası ilk ziyaretini Türkiye'ye yapmıştır. Bu ziyareti sırasında yaptığı konuşmada Türkiye'yi bir rol model olarak gördüğünü beyan etmiştir.¹⁶⁶ Elçibey iktidarı dönemini Sovyet blokunun mirasçısı konumundaki Rusya Federasyonu'nun hegemonyasından kopuş olarak görebiliriz.

Aliyev iktidarı dış politika öncelikleri bakımından Elçibey iktidarından derin farklılıklar göstermemekle birlikte daha dengeli olarak nitelendirilebilir. 1992'de Haydar Aliyev

¹⁶⁴ Azerbaycan'daki hükümetin özellikle İran karşıtı olması çok manalıdır. Nitekim Türkiye'deki hükümetler uzun yıllar boyunca Azerbaycan halkının Şii inanışları dolayısıyla uzak bir politik duruş benimsemiştir.

¹⁶⁵ Ergun, A. (2007). Türkiye-Azerbaycan İlişkileri. M. Aydın içinde, Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006, Avrasya Üçlemesi II (s. 241-269). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, s.256.

¹⁶⁶ Cafersoy, N. (2001). Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası. Ankara: ASAM Yayınları, s.124.

henüz Nahcivan Otonom Cumhuriyeti'nin başkanı olduğu dönemde Türkiye ile Nahcivan arasında açılan Ümit Köprüsü ile Nahcivan üzerindeki Ermenistan blokajının zararları ortadan kaldırılmış, Azerbaycan ile ticaretin artmasını, insani ve ekonomik yardımların aktarılmasını sağlamıştır. Haydar Aliyev iktidarı döneminde Batı'ya açılma, Türkiye ile yakın ilişkilerin geliştirilmesinin yanı sıra, Elçibey dönemiyle en önemli fark olarak Rusya ve İran'la daha barışçı bir politika izlenmeye başlanmıştır.¹⁶⁷

Haydar Aliyev cumhurbaşkanı seçilmesini müteakip Türkiye'ye 8-10 Şubat 1994 tarihleri arasında resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Aliyev'in bu ziyareti, Rusya ile ilişkilerin düzeltilmesinin yanı sıra "Batı'ya açılma" olarak nitelendirilmiştir.¹⁶⁸ Yine bu ziyarette Türkiye ile Azerbaycan arasında "Dostluğun ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesi Antlaşması" ile birlikte 15 antlaşma daha imzalanmıştır.¹⁶⁹ İmzalanan bu antlaşmalar pek tabiidir ki neredeyse bütün alanlarda işbirliğini kapsamaktadır.

Süleyman Demirel ve Haydar Aliyev arasındaki kişisel dostluk ilişkileri bu dönemde iki ülke ilişkilerinde de dostluk ve kardeşlik vurgusunu güçlendirmiştir. Şüphesiz Mart 1995'te Rövsen Cavadov liderliğinde¹⁷⁰ Azerbaycan İçişleri Bakanlığı'na bağlı özel güvenlik güçlerince (OMON) Aliyev'e karşı düzenlenen suikast girişimine Türk vatandaşlarının adının karışması iki ülke arasındaki ilişkilerde bir güven bunalımı yaratmıştır. Demirel'in darbe girişimine karşı Aliyev'i uyarması, daha sonra Türkiye'nin Azerbaycan iktidarı ile dostluk ilişkilerini dile getirmesi sonucunda bu güven bunalımı zamanla aşılmıştır.¹⁷¹

1997'de Haydar Aliyev'in Türkiye ziyareti sırasında iki ülke arasında elektrik, enerji, endüstri, sosyal güvenlik, spor ve bunları yanı sıra hava ve deniz kuvvetleri ile ilgili

¹⁶⁷ Ergun, 2007, s. 258.

¹⁶⁸ Cafersoy, N. (2005). Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1993-2003). TURKSAM: <https://turksam.org/> adresinden alındı, s.1.

¹⁶⁹ Ibid., s. 2.

¹⁷⁰ Rövsen Cavadov'un darbe girişimi sonrası Azerbaycan'daki Halk Gazetesi'nde Ali İsmet Badalov tarafından kaleme alınan makaleye ulaşmak için: <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2013/mart/298639.htm>, son erişim tarihi 18.07.2020. Söz konusu makale Azerbaycan'daki siyasi havayı anlamak açısından mühimdir.

¹⁷¹ Ergun, 2007, s. 258.

çeşitli antlaşmalar imzalanmıştır¹⁷². Yine oldukça önemli “Stratejik Ortaklık Antlaşması” da imzalanmıştır¹⁷³.

*“Azerbaycan siyasal ve entelektüel seçkinleri ve kamuoyunda Türkiye’ye atfedilen önem ve öncelik, iki ülke arasındaki diplomatik, siyasal, ekonomik ve toplumlararası ilişkilerin geliştirilmesinde özel olarak değerlendirilmesi gereken bir husustur. Kùltürler ve diller arasındaki yadsınamayacak benzerlik ve yakınlıklar ilişkilerin güçlendirilmesinde yarar sağlamaktadır. Azerbaycan’ın gerek ekonomik kaynakları gerek bölgedeki stratejik önemi göz önüne alındığında işbirliği potansiyelinin geliştirilmesi ve farklı alanlarda yaygınlaştırılmasının Türkiye açısından büyük önem taşıdığı açıktır.”*¹⁷⁴. 1990 sonrası dönemde iki ülke arasında özellikle dost ve kardeş ülke tanımıyla yakınlık kurulduğu gözlenmektedir. Ne var ki bu yakınlık diplomatik girişimler dışında ilerleme kaydedememiştir. Buna sebep olarak da Demirel-Aliyev arasındaki ilişkinin Demirel sonrası dönemde varlığını istenen seviyede yükseltmemesi gösterilebilir. 90’lar Türk iç siyasetinin karmaşıklığı da yine dış politikadaki avantajların yakalanmasına engel olmuştur. Sonuç olarak Azerbaycan’ın bağımsızlığı sonrası dönemin başlangıçta Batı gözüyle Orta Asya’ya bakan Türkiye’ye denk gelse de koalisyonlar dönemiyle birlikte dış politikada ve ilişkilerde beklenen gelişmenin yaşanmadığı söylenebilir.

4.1.1.2. Türkiye-Kazakistan Siyasi İlişkileri

Kazakistan 25 Ekim 1990’da egemenliğini, 16 Aralık 1991’de de bağımsızlığını ilan etti. Türkiye daha Sovyetler Birliği resmi olarak dağılmadan Kazakistan’ın bağımsızlığını tanıdı. Eylül 1991’de Türkiye’yi ziyaret eden Kazak lider Nursultan Nazarbayev, 21. Yüzyılı “Türk Yüzyılı” olarak tanımladı¹⁷⁵.

Türkiye-Kazakistan ikili siyasi ilişkileri, Sovyetler Birliği’nin dağıldığı dönemden itibaren, Türkiye’nin Orta Asya ülkelerine yönelik genel politikasının bir parçası olarak

¹⁷² Demir, A. (2003). Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya. İstanbul: Bağlam Yayınları, s. 103.

¹⁷³ a.g.e. s. 103.

¹⁷⁴ Ergun, 2007, s. 267.

¹⁷⁵ Aydın, Mustafa (2008), “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, Türk Dış Politikası Cilt II: 1980-2001, Baskın Oran (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 380.

gelişti. Bu politikanın temel ögesini SSCB'nin dağılması ile birlikte bu ülkeleri tanıma telaşı içine giren Türkiye'nin bölgeye gerçekleştirdiği üst düzey ziyaretler oluşturmuştur. Nitekim bölge ülkelerinde daha büyükelçilikler bile açılmadan 28 Şubat-6 Mart 1992'de dönemin Dışışleri Bakanı Hikmet Çetin Orta Asya Cumhuriyetleriyle Ukrayna'yı ziyaret etmiştir. Ardından 27 Nisan-3 Mayıs 1992'de dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, daha sonra 16-18 Temmuz 1992'de ise dönemin Dışışleri Bakanı Hikmet Çetin, o sırada Türkiye'nin Avrupa Konseyi başkanlığını elinde bulundurması sebebiyle, bu kez Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Catherine Lalumeiere'i de yanına alarak Ukrayna, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ı ziyaret etti.¹⁷⁶

30 Ağustos 1995'te yapılan referandum ile 1993 Anayasasının yerini alan Kazak Anayasası Kazakistan'ı demokratik, laik, sosyal, üniter bir devlet olarak tanımlamaktadır. Anayasada yer alan dış politikaya ilişkin olarak da Kazakistan'ın uluslararası norm ve kurallara saygılı, ülkeler arasında işbirliği ve iyi komşuluk ilişkilerine, eşitliğe ve iç işlerine karışmama prensibine, uluslararası anlaşmazlıkların barışçıl yöntemlerle çözümüne önem veren bir ülke olduğunun altı çizilmektedir.¹⁷⁷

“Yine Anayasaya göre Cumhurbaşkanı devletin iç ve dış politikasının temel prensiplerini belirlemekte ve Kazakistan'ı hem ülke içinde hem de uluslararası alanda temsil etmektedir. Dış politikanın temel karar vericisi de Cumhurbaşkanıdır.”¹⁷⁸. Kazakistan Cumhurbaşkanı bağımsızlığın ilanından sonra 20 Mart 2019'da Kasım Cömert Tokayev'in seçilmesine kadar Nursultan Nazarbayev'dir. Bu sebeple Türkiye-Kazakistan ilişkileri de Nazarbayev ile Türkiye ilişkileri olarak incelenmelidir.

Bağımsızlığın ve tanınmanın ardından, 2 Mart 1992'de Almatı'da imzalanan Diplomatik İlişkilerin Tesisine İlişkin Protokol ile Türkiye-Kazakistan diplomatik ilişkileri kuruldu ve aynı tarihte imzalanan Türk-Kazak Vize Muafiyeti Antlaşması ile bir ayı aşmayacak şekilde Kazakistan'ı ziyaret edecek Türk vatandaşlarına vize

¹⁷⁶ Hatipoğlu, Esra (2007) “Türkiye-Kazakistan İlişkileri”, Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006, Avrasya Üçlemesi II, Mustafa Aydın (der.), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, s.379.

¹⁷⁷ Hatipoğlu, E. (2007). Türkiye-Kazakistan İlişkileri. M. Aydın içinde, Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006 (Avrasya Macerası II) (s. 369-400). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, s. 369.

¹⁷⁸ a.g.e., s. 369.

muafiyeti getirildi¹⁷⁹. Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliği 18 Nisan 1992 tarihinde göreve başladı. Kazakistan'ın Ankara Büyükelçiliği'ne atanan ilk Büyükelçi Kanat Saudabayev ise 20 Mayıs 1992'de göreve başladığına ilişkin güven mektubunu 10 Temmuz 1992'de (Türkiye) Cumhurbaşkanı'na sundu¹⁸⁰.

Kazakistan sınırları içinde bulundurduğu Rus nüfus ve tarihsel nedenlerle diğer cumhuriyetlere göre kendini Rusya'ya daha yakın ve mecbur hissetmekte, Rusya ile ilişkilerde hassas davranmakta ve kendini herhangi bir dinsel (Müslüman) ve etnik (Türklük) kimlikli oluşum içinde gösterebilecek tutumlardan kaçınmaktadır. Kazakistan'ın bu yaklaşımı Nazarbayev'in çeşitli vesilelerle yapmış olduğu konuşmaya da yansımıştır. Nazarbayev daha 1991'de *“Dünyanın bu bölgesinde Türkçülük sadece Sovyet egemenliğine karşı reaksiyon olarak siyasi bir akım haline gelmiştir... Ben Türkçülük ya da İslamcılığı vurgulayarak halkları kesin kalıplara sokma fikrine karşıyım.”*¹⁸¹ Bunların hiçbir başarı şansı yoktur. Şu anda şahit olduğumuz şey, Türkçe

¹⁷⁹ Mütercimler, E. (1993). 21. Yüzyılın Eşiğinde Uluslararası Sistem ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişiler Modeli. İstanbul: Anahtar Kitaplar, s.378; DEİK. (2005, Mayıs). Kazakistan Ülke Bülteni, <http://www.deik.org.tr/bultenler/2005624162315Kazakistan-Mayis2005.pdf>, son erişim tarihi 17.07.2020.

¹⁸⁰ “Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, <http://ekutup.dpt.gov.tr/disekono/oik528.pdf>, 2000, son erişim tarihi 17.07.2020.

¹⁸¹ İslamcı ve Pantürkist furyalara ilişkin Nazarbayev'in şu sözleri önemlidir: *“İnsanlar dilediklerini düşünebilmeli, istedikleri dine inanmalıdır. Kimsenin hürriyeti, baskı ile kenara itilmemeli. Ben Kazakistan açısından İslamiyet'in bir tehlike oluşturacağına inanmıyorum, aksine yararlı olacağını düşünüyorum. Kazaklar, doğa olarak bir şeye körü körüne bağlanmıyorlar. Bu nedenle köktenci bir İslamiyet burada yükselemez. Hem yine Türkiye'ye gelelim. Türkiye'nin laikliği de bizim için bir model. Buradaki insanların da düşünce yapısı laik. Devlet ayrı, din ayrı. Bu faktör de ele alındığında Türkiye'nin bizim açımızdan ne kadar önemli olduğu ortaya çıkıyor. Pantürkizm'e gelince; bizim anladığımız şu iki Pantürkizm, buralarda Sovyet yönetimine olan tepkinin ve 70 yıl içerisinde geri planda bırakılmanın bir tepkisi olarak ortaya çıkıyor. Bu nedenle büyük boyutlu bir şovenizmi içerisinde barındırmıyor. Turan düşüncesinin, Kazakistan için imkânsızlığı ortada. İnsanlar iyi yaşamak, iyi giyinmek, evrensel kültürle kucaklaşmak istiyor. Siz böyle bir dönemde ortaya çıkıp “Geri dönelim, Turanı gerçekleştirelim” dersiniz hiç şansınız yok. ... Türklük diyerek, İslamiyet diyerek insanları yeni bir kalıbın içine sokmaya karşıyım. Bunun başarı şansı da pek yok. Ortak değerlerin paylaşımı, Türk kökenliler arasında daha kolay yapılacağı için bir yakınlaşma söz konusudur, ancak bu tehlikeli bir şovenizme ulaşmaz.”* (Cemal, H. (1991, Aralık 15). Kafkaslar'dan Orta Asya'ya. Cumhuriyet.).

konuşan halklar arasında paylaşılan ortak değerler nedeniyle gelişen Türkler arası bir yaklaşımdır. Fakat bu tehlikeli şovenizme dönüşemez.”¹⁸² ¹⁸³

Türkiye-Kazakistan arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmek için 10 Eylül 1997’de imzalanan ve 10 Mayıs 2000’de yürürlüğe giren “Ticaret ve Ekonomi İşbirliği Antlaşması” ile 15 Ağustos 1995’te imzalanan ve 18 Kasım 1996’da yürürlüğe giren “Çifte Vergilendirmeyi Önleme Antlaşması” yapılmıştır. Dahası, Türk yatırımcıların Kazakistan’daki faaliyetlerinin geliştirilmesi açısından 31 Ekim 1996’da yürürlüğe giren “Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Antlaşması” ve Türkiye ile Kazakistan arasındaki karşılıklı yarar esasına dayalı işbirliğinin geliştirilmesini amaçlayan Türkiye-Kazakistan Karma Ekonomik Komisyonu’nun 7 Haziran 1996’da imzalanan II. Dönem Toplantısı Protokolü önemlidir¹⁸⁴.

İmzalanan bu mevzuatlar gereği kamu ve özel birçok şahıs ve şirket Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin artırılmasına katkı sağlamıştır. Örnek vermek gerekirse “Kazakistan’daki en büyük Türk yatırımcılardan biri ham petrol üretmek amacıyla Kazakoil ile ortak olarak 1994’te KazakTürkMunay şirketini kuran TPAO’dur. TPAO’nun %49 hisse ile ortak olduğu şirket Batı Kazakistan’da Aktua Bölgesinde bir, Aktübinsk Bölgesinde ise iki ruhsat sahasına sahiptir. Aktua Bölgesindeki sahalarda yaklaşık 2.700 varil/gün, Aktübinsk Bölgesindekilerde ise yaklaşık 4.400 varil/gün petrol üretilmektedir.”¹⁸⁵

Kazakistan’da iç siyasette yaşanan tereddütler (Rus nüfusun fazlalığı dolayısıyla etnik savaş çıkması endişesi) pek tabii dış politikaya etkimektedir. Bu sebeple Kazakistan, çok yönlü bir dış politika izleyerek denge siyaseti gütmüştür. Türk-Kazak ilişkileri de bu bağlamda sürdürülmekte olup ABD-Rusya ilişkilerinde kurulduğu günden bugüne Batı politikası izleyen Türkiye ile ilişkileri de bu denge siyaseti içerisinde geliştirilmektedir. Nitekim Türkiye de Kazakistan ile olan ilişkilerinde dini ve milli saiklerle de hareket etmekle beraber esasında Batılı politikanın bir uzvu olarak varlığını sürdürmektedir. Bu bağlamda ilişkilerin Türkiye-ABD, Türkiye-Rusya, Türkiye-AB, ABD-Rusya ekseninde devam edeceği düşünülmelidir.

¹⁸² Aydın, M. (1996). Turkey and Central Asia: Challenges of Change. Central Asia Survey, 15(2), 157-177, s.166.

¹⁸³ Hatipoğlu, 2007, s.382.

¹⁸⁴ a.g.e., s. 384.

¹⁸⁵ a.g.e., s. 388.

4.1.1.3. Türkiye-Kırgızistan Siyasi İlişkileri

Türkiye, 16 Aralık 1991 tarihinde Kırgız Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuş ve iki ülke arasında 29 Ocak 1992 tarihinde Kırgızistan'la diplomatik ilişki tesis edilmiştir. 1992 yılı içerisinde karşılıklı olarak Bişkek ve Ankara'da Büyükelçilikler açılmıştır¹⁸⁶.

Sovyetler Birliği'nin resmen dağılmasının ardından Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev Ankara'ya resmi bir ziyaret gerçekleştirmiş ve Türkiye- Kırgızistan arasında “Dostluk ve İşbirliği Antlaşması” imzalanmıştır. Ek olarak bir de anlaşılan hususları kapsayan mutabakat zaptı imzalanmıştır¹⁸⁷. Akayev ziyareti sırasında “Bizim esas amacımız, komünist rejim döneminde kopmuş olan bağları yeniden kurmak ve her alanda ilişkileri geliştirip daha da üst düzeye çıkarmaktır.”¹⁸⁸ demiştir. Bu ifadenin iki ülke dış politikası açısından beklentilerin düzeyini ifade ettiği söylenebilir.

Dönemin Başbakanı Tansu Çiller Ağustos 1995'te Orta Asya gezisi kapsamında Kırgızistan'a da resmi ziyarette bulunmuş ve bu ziyarette çevre, ortak iş konseyi ve bankacılık alanlarında işbirliğini kapsayan üç anlaşmaya imza atmıştır. Ayrıca bu görüşmede, 3. Türk Dünyası Liderler Zirvesi'nin Bişkek'te gerçekleştirilmesi hazırlıkları üzerinde durulmuştur. Karşılıklı devlet başkanları ziyaretleri ise 1997'de gerçekleştirilmiştir.¹⁸⁹

Temmuz 1997'de Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel Bişkek'e Askar Akayev'in resmi davetlisi olarak gitmiştir. Ziyarette, ağırlıklı olarak ikili siyasi ve iktisadi-ticari ilişkiler üzerinde durulmuştur. 24-26 Ekim 1997'de ise Kırgızistan Cumhurbaşkanı Akayev'in

¹⁸⁶Türkiye-Kırgızistan İlişkileri, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kirgizistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, son erişim tarihi 18.07.2020.

¹⁸⁷ Mütercimler, 1993, s. 385.

¹⁸⁸ Şimşir, B. (1993). Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye, 1991 Yılındaki Gelişmeler. Değişen Dünyada Türkiye ve Türk Dünyası Sempozyumu. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, s. 90.

¹⁸⁹ Dinç, M. (2013). Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Sonrası Türkiye-Türki Cumhuriyetler İlişkisi. İstanbul: T.C. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 44-45.

Ankara'yı ziyareti esnasında iki ülke arasındaki ilişkiler “Ebedi Dostluk ve İşbirliği Antlaşması”nın imzalanmasıyla en yüksek seviyeye taşınmıştır.¹⁹⁰

İki ülke Cumhurbaşkanları tarafından 1997 yılında imzalanan “Ebedi Dostluk ve İşbirliği Antlaşması”, 1999 yılında yayımlanan “Türkiye ve Kırgızistan: Birlikte 21. Yüzyıla” bildirisi ve 2011 yılında imzalanan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK) Kurulmasına İlişkin Ortak Açıklama, bugünkü stratejik ortaklığımızın temel belgelerdir.¹⁹¹

4.1.1.4. Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri

SSCB'nin dağılması sonrasında Orta Asya ve Kafkasya'da kurulan yeni Türk devletleri üzerine olan Türk dış politikası içerisinde Özbekistan; Azerbaycan ve Türkmenistan'da olduğu gibi ayrı bir yer tutmuştur. Özbekistan açısından da Türkiye dış politikada öncelikli bir yer bulmuş, özellikle bağımsızlığının ilk yıllarında iki ülke ilişkileri ülkeleri yakınlaştırmıştır.¹⁹²

Türkiye, 16 Aralık 1991'de Özbekistan'ın bağımsızlığını tanımıştır. 4 Mart 1992'de imzalanan antlaşma ile diplomatik ilişkiler kurulmuştur. *“Türkiye, Özbekistan'ın uluslararası kuruluşlara üye olması için teknik destek sağlayarak, dış işleri personelinin eğitmek amacıyla seminer programları düzenledi. Türkiye'nin bölgeye verdiği önemi göstermek amacıyla Türki devletlerden sorumlu bir bakanlık ve Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) kuruldu. 1992-1993 yıllarında Özbekistan'ın çeşitli yerlerinde altı Türk Lisesi açıldı; bunları ilerleyen yıllarda 22 özel lise takip etti.”*¹⁹³.

Bağımsızlık ilanını izleyen on yılı aşkın bir süre Özbekistan'ın dış politikası ülkeyi çevreleyen uluslararası dinamikler ile iç politika öncelikleri arasında denge kurmaya yönelik bir dizi orta ölçekli strateji ile yönlendirilmiştir. Bu çerçevede, çok yönlü dış politika izleyerek Rusya'ya karşı bağımsızlığın pekiştirilmesi, ülke içinde radikal İslam

¹⁹⁰ a.g.e., s. 45.

¹⁹¹ Ibid.

¹⁹² Ulçenko, N. (2003). Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 217.

¹⁹³ Sürücü, Z. (2007). Türkiye-Özbekistan İlişkilerinin Üç Evresi. M. Aydın içinde, Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006 (Avrasya Üçlemesi II) (s. 345-369). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, s.350.

tehditi algılamasına karşı güvenlik arayışı ve devlet kontrolünde sınırlı bir ekonomik liberalleşme ile iç istikrarın korunması Özbek hükümetinin temel dış politika öncelikleri oldu. Birinci dış politika önceliği bağımsızlığın ilk yıllarında Özbekistan'ı Türkiye'ye yaklaştırırken, radikal İslam tehditi algısı ve iç istikrarın korunmasına yönelik politikalar Türk-Özbek ilişkilerinin 1990'ların ikinci yarısında periyodik krizler yaşamasına ve 1999'da geçici olarak kopmasına neden olmuştur. 1999 krizi sonrasında Türkiye'nin ısrarlı girişimleri sonucu ilişkilerde "revizyon" ya da "sınırlı iyileşme" olarak nitelendirilebilecek üçüncü evreye geçilmiştir.¹⁹⁴

4.1.1.5. Türkiye-Türkmenistan Siyasi İlişkileri

Türkiye, SSCB'nin dağılması ile başlayan sürece hazırlıksız yakalanmasına rağmen bağımsızlıklarını ilan den Türk Cumhuriyetlerini tanıma konusunda gecikme göstermemiş, 16 Aralık 1991'de Türkmenistan'ı ilk tanıyan ve 26 Mart 1992'de ilk büyükelçilik açan ülke olmuştur. Bununla da kalmayıp Türkiye, Türkmenistan'ın diğer ülkeler tarafından tanınması, uluslararası ve bölgesel kuruluşlara katılması veya mevcut işbirliğinin pekiştirilmesi, üçüncü ülkelerin ve uluslararası kuruluşların destek ve yardımlarının sağlanması gibi konularda öncü olmuştur. Bu kapsamda iki ülke arasında diplomatik personelin eğitiminden ekonomik yatırımlara kadar birçok konuda anlaşmalara imza atılmıştır.¹⁹⁵

İki ülke arasında imzalanan birçok anlaşmadan söz edilebilse de Ekim 1994'te Türkmenistan'ın bağımsızlık kutlamalarına katılan dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in, Türkmen gazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınması konusundaki boru hattının temelini atmış olması önemlidir. 1994'te temeli atılan bu boru hattı ile yılda yaklaşık 30 milyar metreküp doğalgaz pompalanması hedeflenmiştir. Ancak uluslararası politikadaki gelişmeler ve Türkmenistan'ın tutumu sonucunda bu proje önemini kaybetmiş ve de Mavi Akım projesinin hayata geçmesiyle ikinci planda kalmıştır. Türkiye'nin 1999 yılında Rusya ile Mavi Akım anlaşmasını imzalamış olması iki ülke ilişkilerinde ciddi bir sorun yaratmıştır. Zira dünya gaz rezervlerinin %3,5'luk gibi bir kısmını elinde tutan Türkmenistan, bu durumu değerlendirmek için Türkiye ile

¹⁹⁴ a.g.e., s. 345.

¹⁹⁵ Birer, İ., & Bircan, D. (2007). Türkiye-Türkmenistan İlişkileri. M. Aydın içinde, Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006 (Avrasya Üçlemesi II) (s. 325-345). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, s. 328

işbirliğine gitmek istemiş fakat geline nokta hayal kırıklığına uğramıştır. Bu durumun Türkmenistan açısından değerlendirilmesi Türkiye'nin stratejik tercihinin Türkmenistan olmadığı yönünde olmuştur.¹⁹⁶

İlişkileri geren bir diğer olay ise 3 Kasım 1996'da Susurluk'ta meydana gelen kazaya ilişkin hazırlanan savcılık raporunda Türkmenistan ve Türkmen liderler hakkında olumsuz ifadelerin yer almasıdır.¹⁹⁷ Bunun yanı sıra Türkmenbaşı Saparmurad Niyazov'a düzenlenen suikastta bazı Türk vatandaşlarının isimlerinin de geçmesi ilişkileri germiştir.

Türkmenistan, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında zengin doğal kaynakları, tarihten gelen siyasi geleneği ve bunun bugünkü siyasal yaşama yansımaları açısından farklı bir konuma sahiptir. 1990'lı yıllarda yaşanan uluslararası gelişmeler ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Türkmenistan'da beklenenin aksine köklü bir değişiklik olmamıştır. Dünyada yayılan demokrasi rüzgarına rağmen, vefat ettiği 21 Aralık 2006 tarihine kadar Türkmenistan'ı yöneten Saparmurad Niyazov (Türkmenbaşı), bağımsızlık sonrasında ülke içinde ve dışarıya yönelik yürüttüğü politikalarıyla otoriter yönetim tarzını benimseyen bir lider olarak tarihe geçmiştir. Bağımsızlık sonrasında demokratik yönetime geçiş süreci olarak 1991-1995'te Cumhurbaşkanlığına bağlı bir devlet yönetimini uygulamayı başlatmış olsa da Türkmenistan'da daha sonra serbest ve bağımsız seçimler yapılmamıştır. Siyasi olarak şahsi çıkar amaçlı gözüken kararlar ise Türkmenistan'ın uluslararası platformda güvenilirlik ve inanırlığının sorgulanmasına neden olmuştur.¹⁹⁸

4.2. Ticari İlişkiler

Birliğin dağılmasından evvel özel mülkiyetin ve özel girişimciliğin sınırlı olduğu eski sosyalist ülkelerde iç ve dış ticareti yürütebilecek özel ekonomik aktörler olmadığından birlik dağıldıktan sonra küçük ve orta ölçekli sermayeye ihtiyaç duyulmuştur.

¹⁹⁶ Dinç, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Sonrası Türkiye-Türki Cumhuriyetler İlişkisi (Yüksek Lisans Tezi), 2013, s. 71.

¹⁹⁷ Söz konusu olaya ilişkin hazırlanan raporda geçen ifadeleri okumak için bkz.

www.kontrgerilla.com/raporlar/SusRap_KutluSavas.asp#.XzKXP9ZuJPY, son erişim tarihi 18.07.2020.

¹⁹⁸ Birer & Bircan, Türkiye-Türkmenistan İlişkileri, 2007, s. 327-328.

Türkiye'nin kurulan Türk cumhuriyetleri ile dini ve etnik bağı Türk girişimcilerin bu ülkelerde faaliyet göstermesini kolaylaştırdığı gibi ilgili ülkelerdeki vatandaşların ihtiyaçları etrafında şekillenen ulusaşırı bir piyasa da ortaya çıkmıştır. Nitekim Türk girişimciler özellikle Orta Asya'yı anavatan olarak görmektedirler. Hatta bazı girişimcilerin bölgeyi vatanın bir uzantısı olarak algıladığı da bir gerçektir. Dahası Türk girişimciler kendilerini bu ülkede yabancı bir girişimci olarak değil de kardeş ve akraba bir girişimci olarak görmektedirler. Ayrıca ülke insanlarıyla aralarındaki tarihi ve dini bağlar, bu ülkelerdeki girişimcilikleri ekonomik sermaye olmanın ötesinde sosyal sermaye¹⁹⁹ olarak algılanmasına vesile olmaktadır. Açıkçası özel girişimciliğin gelişmesi için uygun ekonomik ve sosyal yapının bulunmadığı böylesi ülkelerde ülke vatandaşları ile kurulan ilişki büyük önem arz etmekte ve ülkedeki ekonomik varlığın temelini oluşturmaktadır. Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında siyasi ilişkiler ile başlayan süreç, Türk girişimcilerin bu ülkelerde faaliyet göstermesiyle devam etmiştir. Ancak yine de bu ilişkilerin incelenmesinde fayda vardır.

Orta Asya'da yeni kurulan devletlerle dini ve etnik bağlar siyasi ilişkileri meydana getirdiği gibi ticari ilişkilere de yansdı. Ancak bu ticaret Türkiye'nin dış ticaretinde gözle görülür bir yer kaplamaya başlamasına rağmen Türkiye'nin toplam ticareti içerisinde önemli bir yer edinemedi.²⁰⁰

¹⁹⁹ Günümüz modern toplumlarında karmaşıklaşan ve bir o kadar da bireyselleşen insanlar arası ilişkiler, iletişim ve sosyal hayat bireyleri, sığınabilecekleri, hayatın karmaşıklığından ve sosyal sistemin bireyi tüketici etkilerinden koruyacak oluşumlar aramaya mecbur etmiştir. Bu bağlamda, modern toplumda halihazırda var olan sosyal ilişki ve ağların bireylerin ve toplumun ihtiyaç duyduğu donanımı sağladığı fark edilmiştir. Söz konusu bu sosyal ilişki ve ağlar, kişilerin tek başlarına ulaşip bir araya getirebilecekleri maddi, manevi ve sosyal birikimlerinden daha fazlasını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yarcı, S. (2014). Pierre Bourdieu'da Sosyal Sermaye Kavramı. Akademik İncelemeler Dergisi, 6(1), 125-135; Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. J. Richardson içinde, Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education (s. 241-258). New York: Greenwood, s.241-258.

²⁰⁰ TÜİK'in yayınladığı dış ticaret verilerine göre Sovyetler Birliği dağılıp ilişkiler kurulduktan hemen sonraki 1993 yılında Türkiye'nin dış ticaret hacmi 44.773 milyon dolardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>, son erişim tarihi 17.05.2020. Aynı yıl, Orta Asya ülkeleri ile Orta Asya ülkeleri olan Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan ile toplam dış ticaret hacmimiz 551 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. DİE İstatistik Yıllığı, 1998, 1999. Sonuç olarak Orta Asya ülkeleri ile yapılan toplam dış ticaret Türkiye'nin dış ticaret hacminin 1,2'sine tekabül etmektedir ki değişiklik toplam ticaret içinde düşük kalmaktadır.

Tablo 1: Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Dış Ticaret Hacmi (Milyon \$)

Ticaret Hacmi	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Kazakistan	30	112	164	238	258	376	468	393
Kırgızistan	3	20	21	44	53	57	49	26
Özbekistan	75	246	144	201	286	306	252	146
Türkmenistan	28	161	150	168	166	192	132	174
Orta Asya (Toplam)	128	539	479	650	772	931	908	739

Kaynak: DİE, İstatistik Yıllığı, 1998, 1999.

Türkiye'nin Orta Asya ülkeleri ile ticari ilişkilerinde ilk yıllarda en büyük ortağın Özbekistan olduğu görülmektedir. 1995 yılı sonrasında Kazakistan en büyük ortak konumuna yükselmiştir. 1999 yılında ise Türkmenistan, Özbekistan'ı da geçmek suretiyle en büyük üçüncü ortak olmuştur. Özbekistan'la başlangıçta ticari ilişkilerin yüksek olduğunu söyleşebilirsek de zamanla ilişkilerde bir azalma görülmektedir. Öte yandan Kırgızistan, Türkiye'nin Orta Asya pazarındaki ticari ilişkilerine pek etkiyememiş olup 90'lı yıllar boyunca en küçük ortak vasfını sürdürmüştür. Sonuç olarak Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarını ilan etmeleri sonrası kapitalist dünyaya entegre olmaları üzerinden zaman geçmiş olmasına karşın Türkiye ile ticari ilişkileri mütevazı seviyede kalmıştır. Bu durum bölge ekonomilerinin hâlihazırda hayli küçük olması ve Sovyet yönetimi altında uzun bir süre ekonomik işkoluna göre şekillendirilmiş ülkeler olmalarından kaynaklanmaktadır. Bütün bunlara sebep olarak Sovyetler döneminde bölge ülkelerinin, diğer Sovyet ülkelere nazaran sanayileşememiş, hammadde üretimi ve işlenmesine hasredilmiş bir ekonomi politikası izlemek mecburiyetinde kalmaları örnek gösterilebilir. Bunun yanı sıra bölge ekonomilerinin hizmet, sanayi, bankacılık sistemlerinde ciddi sorunlar yaşamaları, Birlik'ten ayrıldıktan sonraki dönemde ortaya çıkan ekonomik sorunlarla boğuşmaları da etki eden faktörler arasındadır. Dahası, bu ülkeler dış ticaret kapasitelerini artırmak

ve kapitalist sisteme dahil olmak için gerekli olan yasal ve kurumsal düzenlemeleri tam olarak gerçekleştirebilmiş değildir. Öte yandan Türkiye'nin bölgeye coğrafi olarak uzak olması, bölge ülkeleri ile ticareti gerçekleştirecek doğrudan bir karayolu yahut demiryolu bağlantısından yoksunluk da Türk mallarının bölgeye ulaşmasına, dolayısıyla bölge ülkeleriyle yapılan dış ticaret hacmini artırmaya engel olmaktadır. Zira Türkiye ile bölge arasında İran coğrafyası bulunmakta olup ticari mallar tırlar vasıtasıyla karayolu üzerinden yapılmaktadır.

4.3. Yatırım İlişkileri

Türkiye'den bölgede faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli firmaların gerçekleştirdiği yatırımların kaydını tutan herhangi bir kuruluş olmadığı için, bu firmaların sayısını ve yatırımların miktarını gösteren güvenilir ve tutarlı verilere ulaşmak maalesef mümkün olmamaktadır. Resmi yollardan sermaye ihraç edilmesi halinde T.C. Hazine Müsteşarlığı kayıt tutmaktadır. Fakat, küçük ve orta ölçekli firmalar genellikle bu yolu tercih etmemektedir. Buna karşın, TİKA ve DEİK'in (Dış Ekonomik İlişkiler Konseyi) çeşitli yayımlarından genel bir fikir edinmek mümkündür.²⁰¹

Haziran 1998 itibariyle Kazakistan'daki Türk yatırımların 2 milyar dolara ulaştığı tahmin edilmektedir²⁰². Kazakistan'da 1997 itibariyle 2000 yabancı ortaklı firmadan 319'unun Kazak-Türk ortaklığıyla kurulduğu ve ayrıca 200 yabancı sermayeli Türk firmasının bulunduğu belirtiliyordu²⁰³. Aynı bültende, 1998 Rusya krizinden önce Kazakistan'da aktif olan 250 Türk firmasının sayısının yarıya indiği; 10 binden fazla kişiye istihdam sağladığı tahmin edilen bu firmaların yüzde 69'unun tamamen Türk sermayeli, yüzde 25'inin Kazaklarla, geriye kalanların ise çok uluslu firmalarla ortak olduğu; bu ülkedeki Türk yatırımlarının yüzde 90'ının 12 büyük firma, yüzde 10'unun da küçük ve orta ölçekli firmalar tarafından gerçekleştirildiği belirtiliyordu²⁰⁴.

²⁰¹ Şen M. , 2007, s.116.

²⁰² DEİK. Türkmenistan Ekonomisi ve Türkiye İlişkileri. İstanbul, 1998

²⁰³ TİKA. (1998). Kazakistan Ülke Raporu. Ankara: TİKA; TİKA. (1998). Eurasian File, Kazakhstan Special Issue. Ankara: TİKA.

²⁰⁴ DEİK. (2005, Mayıs). Kazakistan Ülke Bülteni. <http://www.deik.org.tr/bultenler/2005624162315Kazakistan-Mayis2005.pdf> adresinden alındı.

İkinci olarak, 1996 itibariyle Türkiye kökenli firmaların Türkmenistan'daki yatırımlarının 1,6 milyar dolar civarında olduğu tahmin ediliyordu²⁰⁵. Firma sayısına gelince, 1997 itibariyle Türkmenistan'da toplam 637 yabancı sermayeli firma bulunduğu; bunlardan 82'sinin İranlılara, 64'ünün Ruslara, 178'inin ise Türklere ait olduğu belirtiliyordu²⁰⁶. Öte yandan Kırgızistan'da 1996'ya kadar 128 Kırgız-Türk ortaklı ve 114 Türk sermayeli firmanın kurulduğu ve bu firmaların 250 milyon dolar civarında yatırım gerçekleştirdikleri tahmin ediliyordu²⁰⁷.

Nihayet, Özbekistan'da 1996'da Türk firmaların yatırımlarının 930 milyon dolara ulaştığı²⁰⁸, 1998'de ise 400 civarında Türk firmasının bulunduğu tahmin ediliyordu²⁰⁹. *“Özbekistan'ı diğer bölge ülkelerinden ayıran iki noktanın altını çizmekte fayda var: Öncelikle Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov'a yönelik suikast girişimlerinden bazı Türklerin sorumlu tutulması ve Kerimov'un Nurcuları suçlamasından sonra Türkiye kökenli çok sayıda küçük ve orta ölçekli firma bu ülkeden ayrılmak zorunda kalmıştır. İkinci olarak, bu ülkede hâlihazırdaki Türk yatırımlarının büyük kısmı büyük firmaların imalata yönelik girişimlerinden oluşmaktadır.”*²¹⁰.

Türkiye kökenli firmaları örgütsel biçim, yatırım miktarı ve uluslararası pazarlardaki tecrübeleri açısından büyük, orta ve küçük olarak ayırmak mümkündür. Büyük firmalar genellikle inşaat, telekomünikasyon, enerji ve sanayi üretim alanlarında faaliyet göstermektedir. Büyük müteahhitlik-müşavirlik firmalarının örgütü Türk Müteahhitler Birliği (TMB) kayıtlarına göre, bu derneğe üye olan firmalar, 1990-2003 arasında bölgede toplam tutarı 5 milyar doları aşan 301 proje üstlenmiştir. Bu rakamın, 1990-2003 tarihleri arasında TMB'ye üye olan inşaat firmalarının uluslararası pazarda üstlendiği toplam projelerin yüzde 21'ine denk geldiğini göz önüne alırsak, Orta Asya'nın Türk inşaat firmaları için ne kadar önemli bir pazar olduğu ortaya çıkar.²¹¹

²⁰⁵ Turan & Turan, 1998, s.197.

²⁰⁶ TİKA. (1999). Türkmenistan Ülke Raporu. Ankara: TİKA; TİKA. (1997). Eurasian File, Turkmenistan Special Issue. Ankara: TİKA.

²⁰⁷ TİKA. (1996). Kırgızistan Ülke Raporu. Ankara: TİKA; Eurasian File, TİKA. (1997). Eurasian File, Kyrgyzstan Special Issue. Ankara: TİKA.

²⁰⁸ Turan & Turan, 1998, s.197.

²⁰⁹ DEİK. (1999). Kırgızistan Ekonomisi ve Türkiye İlişkileri. İstanbul: DEİK.

²¹⁰ Şen M. , 2007, s.118.

²¹¹ a.g.e., s.118-119.

Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını ilan etmesi sonrasında yalnızca inşaat sektörü vasıtasıyla ticari ilişkiler kurulmamış; sosyalist düzenle yönetilen bu ülkelerin kapitalist sisteme entegre edilmesi için birçok Türk bankası rol üstlenmiştir. Dönemin Türkiye kamu bankaları olan Ziraat Bankası, Halk Bankası ve Emlakbank, ilgili devletlerdeki bankalarla ortaklıklar kurmuşlardır. “Kazkommerts-Ziraat International Bank, Türkiye Kazakhstan International Bank, Turkmen-Turkish Commercial Bank, Uluslararası Türkmen-Halk Kalkınma Bankası, Uzbekistan-Turkish Bank”²¹² isimlerine sahip bankalar örnek olarak verilebilir.

Diğer taraftan Türkiye'nin önde gelen sermaye gruplarından Koç Holding, Kazakistan ve Özbekistan'da hizmet ve imalat sektöründe birçok yatırım gerçekleştirmiştir. Koç Holding'in Kazakistan'daki yatırımları alışveriş market zinciri Ramstore, gıda pazarlama firması Ram Henkel ve kibrit fabrikası Astana-Kav-Ram'dan oluşurken; Özbekistan'daki yatırımları otomotiv fabrikası Samkocauto, otomotiv pazarlama firması Taskocauto ve Arçelik'in dayanıklı tüketim malları fabrikasını kapsamaktadır. Yine Anadolu Holding'in Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan'da içecek üretimi ve şişeleme alanında önemli yatırımlarının yanı sıra, Çukurova ve Rumeli Holding'in de telekomünikasyon alanında faaliyetleri vardır. Çukurova ve Rumeli'nin çoğunluk hisselerine sahip olduğu iki firma Kazakistan'da GSM operatörü işletmektedir. Kazakistan'da aktif olan büyük firmalardan birisi olan Okan Holding, Kazakistan'ın başkenti Astana'da kendi tamamladığı 5 yıldızlı oteli işletmekte, makarna ve bisküvi üretmektedir. Ahşel İnşaat Kazakistan'ın eski başkenti Almatı'da inşa ettiği 5 yıldızlı oteli işletmekte, Çalık Holding ise özellikle Türkmenistan'da tekstil başta olmak üzere kağıt, gübre, çimento ve enerji üretimi gibi alanlarda faaliyet göstermektedir.²¹³

Büyük ölçekli bu yatırımların Türkiye'nin bu devletler ile gireceği ilişkileri etkileyeceği su götürmez bir gerçektir. Öncelikle bu firmalar dönemin Türkiye'sinin önde gelen firmaları ve kuruluşlarıdır. Ekonomik çıkar grupları, dış politikanın en önemli sosyal kaynağıdır²¹⁴. Bu sebeple bu kurumların Türk Cumhuriyetlerine göstermiş olduğu ilginin devlet otoritesini de bölge ülkelerine yönlendireceği bir hakikattir. Nitekim ekonomik çıkar grupları diye adlandırabileceğimiz bu kuruluşlar, ülke ekonomisine

²¹² Turan & Turan, 1998, s.201.

²¹³ Şen M. , 2007, s.120.

²¹⁴ Efgil, E. (2018). Dış Politika Analizi (Ders Notları). İstanbul: Gündoğan Yayınları, s.217.

katkı sağlamak ve dolaylı olarak refahın ülke geneline yayılmasına yardımcı olmaktadır. Dahası devletin bu kurumlar nezdinde elde ettiği vergi ile hazine girdilerini artıracığı, bu yolla özellikle dolaylı vergi kalemleri üzerindeki vergi yükünü hafifleteceği söylenebilir. Sosyo-ekonomik gelişme, büyüme ve kalkınmanın içerdiği tüm nitel ve nicel değişimleri ifade etmektedir²¹⁵. Büyüme, ekonominin üretim, yatırım, dış ticaret, gelir, istihdam, sermaye donanımı, servet, doğal kaynak düzeyi, gibi bütün sayısal değerlerinin artış göstermesidir²¹⁶. İktidarları bulundukları ülkede muktedir kılan ülkenin sosyo-ekonomik gelişimine sundukları katkı ile orantılı olduğunu söyleyebiliriz. Ezcümle Türkiye'nin önde gelen ticari firmalarının birliğin dağılması sonrası kurulan Türk cumhuriyetlerine gösterdiği bu alaka, Türkiye'yi de bu firmaların menfaatlerini korumak, onlara yol göstermek, yasal engellerle karşılaşmalarını engellemek için karşı devletlerle antlaşmalar yapmak, iş birliğine gitmek gibi çeşitli politikalara yönlendirecektir.

²¹⁵ Demir, M. (2013). Kalkınma Teorileri Kapsamında Türkiye'de Ekonominin Planlı Dönemde Analizi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.

²¹⁶ Tolunay, A., & Akyol, A. (2006). Kalkınma ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar ve Tanımlar. Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, A (2), 116-127, s. 118.

Sonuç

Türkiye, Osmanlı Devleti zamanından beri Batılılaşma çabası içine girmiş bir devlettir. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Batı, muasır ve medeni görülmüş, Batı'ya gıpta ile bakılmıştır. Öte yandan Sovyetler Birliği II. Dünya Savaşı'ndan sonra güneyindeki Türkiye ve Yunanistan gibi devletlere tehditkar davranmış, zaman zaman da emperyal niyetlerini belli etmiştir. Türkiye uluslararası siyaset bakımından orta büyüklükte bir siyasi kuvvete sahiptir. II. Dünya Savaşı sonrası kurulan iki kutuplu dünya düzeninde orta ve küçük ölçekteki devletler bir şekilde bir kutbun hegemonyasına girmek zorunda kalmışlardır. Türkiye de anılan sebepler dolayısıyla kendisine karşı olumsuz düşüncelerini belli eden Sovyetler nezdindeki komünist bloku değil, iyicil ve uzakta olan ABD liderliğindeki Batı Blokunu tercih etmiştir. Bu dönemde Bağlantısızlar Hareketi gibi herhangi bir siyasi blok içerisinde yer almayı kabul etmeyen devletler olsa da Türkiye jeopolitik ve jeostratejik konumu sebebiyle Bağlantısız olmaktan uzaktır. Bütün bu sebepler dolayısıyla 1945 sonrasındaki düzende Türkiye Batı Blokunun yılmaz savunucusu ve ortağı olmuştur. NATO ve AB gibi oluşumlar içinde yer almaya çalışmış, bulunduğu konumu sağlamlandırmaya uğraşmıştır.

Sovyetlerin yıkılmasına giden süreçte ABD ve Batı temelli Türk dış politikası SSCB'nin dağılmasıyla birlikte kısa süreliğine de olsa bir anlam arayışına düşmüştür. Nitekim SSCB içerisinde birçok soydaş ve dindaş topluluğun bulunması, Türkiye için bölgede avantaj oluşturmaktadır. Ancak uzun yıllardır müttefiklik hukuku çerçevesinde realist bir politika sürdüren Türkiye hadiseleri büyük bir ihtiyatla izlemiştir. Esasında Türk devletlerinin bağımsızlığına giden sürecin netameli olması, dağılmayıp tekrar birleşme ihtimallerinin bulunmasının Türkiye'yi böyle davranmaya ittiği söylenebilir. Ek olarak kurulan devletler bağımsızlıklarını ilan etmelerine rağmen hiçbir devlet nezdinde tanınma girişimi gerçekleştirmemişlerdir. Bu durum birçok siyasi yorumcu tarafından iç siyasete yönelik hamle olarak okunmuştur. Dahası Türkiye, hadiseleri anlamak için Sovyet coğrafyasına iki farklı heyet göndermiş, yerinde gözlem yapmak istemiştir. Gözlemler sonucunda siyasi atmosfer kapsamlı şekilde ortaya çıkarılmış, belirsizlik giderilmiştir. Bu hadiseler Türk dış politikasının Cumhuriyetin kurulduğu günden beri sahip olduğu realist anlayışın tezahürü olarak okunabilir.

Ne var ki 1990'lar Türkiye siyaseti açısından koalisyonların olduğu ve iç çekişmelerin had safhada olduğu yıllardır. Bu çalkantılı süreç pek tabii Türk dış politikasına da yansımıştır. Nitekim başlangıçta Demirel ve Özal tarafından bölge devletleriyle kurulan samimi ilişkiler, bu sebeple yerini sessizliğe bırakmış, bu da Türkiye'nin özlem duyduğu Türklerle kardeş devletler olma fikrinin hayal kırıklığıyla sonuçlanmasına sebep olmuştur. Esasında buna bir sebep de yeni kurulan bu devletlerin dinamikleridir. Zira devlet liderlerinin bir kısmının hâlâ diktatörce tavırlar sergilemesi, darbe olaylarının gündeme gelmesi ve SSCB'nin varisi olduğunu BM'ye bildirdiği Almatı Protokolü ile resmileştiren Rusya Federasyonu'ndan çekinmeleri de yeni kurulan Türk Cumhuriyetlerini Türkiye ile ilişkilerinde duygusal politikalardan çok realist politikalar uygulamaya yöneltmiştir.

Sonuç olarak 1990'lı yılların Türk kamuoyunun özlem duyduğu Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığıyla birlikte büyük bir sevinçle karşılandığı ancak daha sonra çeşitli iç ve dış saiklerle realist politikalar izlenmek zorunda olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Türk dış politikası post-Sovyet dönem öncesinde olduğu gibi Batı Bloku içerisinde müttefiklik hukukuna uygun olarak konumlanmıştır. Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığı Türkiye için yeni bir coğrafyada nüfuz imkanı sağlaması sebebiyle 2000'ler ve sonrası politika için avantajlı jeostratejik ilişkiler ağı oluşturmuştur. Günümüzde Türk Cumhuriyetleri ile kurulan birçok ilişkinin temelinde o günlerde, bağımsızlığa giden yolu imkânları ölçüsünde destekleyen ancak çeşitli amiller dolayısıyla realist politikalar izlemek zorunda kalan Türk hariciyesinin emeği olduğu kabul edilmelidir.

Kaynakça

(1985, Nisan 15). *Milliyet*.

(1986, Temmuz 31). *Milliyet*.

(1991, Ocak 7). *Milliyet*.

(1991, Ağustos 30). *Hürriyet*.

(1991, Eylül 5). *Milliyet*.

(1991, Eylül 4). *Milliyet*.

(1991, Ağustos 31). *Sabah*.

(1991, Eylül 5). *Cumhuriyet*.

(1991, Eylül 6). *Cumhuriyet*.

(1991, Eylül 8). *Cumhuriyet*.

(1991, Kasım 10). *Milliyet*.

(1991, Kasım 10). *Cumhuriyet*.

(1991, Aralık 17). *Günaydın*.

(1991, Aralık 17). *Cumhuriyet*.

(1991, Aralık 17). *Milliyet*.

(1991, Aralık 17). *Sabah*.

(1991, Aralık 1991). *Resmi Gazete*.

(1991, Ağustos 31). *Günaydın*.

Azerbaycan'ı Tanıdık. (1991, Kasım 10). *Hürriyet*.

(1992, Kasım 3). *Егемен Қазақстан*.

(1992, Ekim 31). *Milliyet*.

(1992, Şubat 23). *Resmi Gazete*.

(1992, Kasım 29). *Milliyet*.

TURKOSFER. (2020, Ağustos 1). <http://www.turkosfer.com/ataturk-ve-turk-dunyasi/>
adresinden alınmıştır

- Akdoğan, M. (2010). Avrupa Birliği ve Birlik Üyesi Devletlere Arasında Egemenlik İlişkisi. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 55-56.
- Armaoğlu, F. (1989). *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları, 1948-1988*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Aslanlı, A., & Kurban, V. (2016). Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Sivil Toplum Kuruluşları. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 31-43.
- Atik, H. (1993). Avrupa Topluluğu'nu Tek Pazar Hedefi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*(10).
- Avşar, Z., & Solak, F. (1998). *Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Aydın, M. (1996). Turkey and Central Asia: Challenges of Change. *Central Asia Survey*, 15(2), 157-177.
- Aydın, M. (2008). Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler. B. Oran içinde, *Türk Dış Politikası Cilt II: 1980-2001*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Babayeve, V. (2013). *Haydar Aliyev Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*. İstanbul: (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Ticaret Üniversitesi.
- Badalov, A. (2013, Mart 2013). *Rövşan Cavadov*. Milli Kitabxana: <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2013/mart/298639.htm> adresinden alınmıştır
- Bal, H., & Özalp, H. (2011). Avrupa'da Parasal Birlik Düşüncesi ve Euro'ya Geçiş. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15(2).
- Barkey, H. (2003). The Endless Pursuit, Improving U.S.-Turkish Relations. M. Abramowitz içinde, *The United States and Turkey, Allies in Need*. New York: The Century Foundation Press.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1993). *Eski SSCB Cumhuriyetleri İstatistik Göstergeleri 1970-1992*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Batur, N. (1987, 07 28). Türk Sovyet İlişkileri. *Milliyet*.
- BBC. (2011, Ağustos 18). *Gorbaçov'a başarısız darbe girişiminin arkaplanı*. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/08/110818_sscb_kendall adresinden alınmıştır
- Birer, İ., & Bircan, D. (2007). Türkiye-Türkmenistan İlişkileri. M. Aydın içinde, *Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006 (Avrasya Üçlemesi II)* (s. 325-345). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

- Blank, S. (2001). The United States and Central Asia". R. Allison, & L. Jonson içinde, *Central Asian Security: The New International Context*. London: Royal Institute of International Affairs.
- Bordo, M. (2017). *The Operation and Demise of the Bretton Woods System: 1958 to 1971*. 07 10, 2020 tarihinde VOX: <https://voxeu.org/article/operation-and-demise-bretton-woods-system> adresinden alındı
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. J. Richardson içinde, *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (s. 241-258). New York: Greenwood.
- Burget, F. (2005, 02 01). *Avrasya Jeopolitiğinde Tacikistan: ABD-Rusya Arasında Ayakta Kalabilme Mücadelesi*. 08 09, 2020 tarihinde TURKSAM: <https://www.turksam.org/tr/a117.html> adresinden alındı
- Cafersoy, N. (2001). *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*. Ankara: ASAM Yayınları.
- Cafersoy, N. (2005). *Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1993-2003)*. TURKSAM: <https://turksam.org/> adresinden alınmıştır
- Cemal, H. (1991, Aralık 15). Kafkaslar'dan Orta Asya'ya. *Cumhuriyet*.
- Cohen, A. (1997, July 24). *US Policy in the Caucasus and Central Asia: Building a New Silk Road*. The Heritage Foundation: <https://www.heritage.org/europe/report/us-policy-the-caucasus-and-central-asia-building-newsilk-road-economic-prosperity> adresinden alınmıştır
- Crosston, M. (2006). *Fostering Fundementalism: Terrorism, Democracy and American Engagement in Central Asia*. Burlington: Ashgate Publishing Company.
- Ç., E., & Arat, T. (2009). AET'yle İlişkiler. B. Oran içinde, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1: 1919-1980* (s. 808-853). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çapa, M. (2019). Sovyetler Birliği'nin Dağılması: Kazakistan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlık Sürecinde Türkiye-Kazakistan Münasebetleri. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 9(17), 1-23.
- DEİK. (1998). *Türkmenistan Ekonomisi ve Türkiye İlişkileri*. İstanbul: DEİK.
- DEİK. (1999). *İstatistik Yıllığı 1998-1999*. DEİK.
- DEİK. (1999). *Kırgızistan Ekonomisi ve Türkiye İlişkileri*. İstanbul: DEİK.

- DEİK. (2005, Mayıs). *Kazakistan Ülke Bülteni*.
<http://www.deik.org.tr/bultenler/2005624162315Kazakistan-Mayis2005.pdf>
adresinden alınmıştır
- Demir, A. (2003). *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Demir, M. (2013). *Kalkınma Teorileri Kapsamında Türkiye'de Ekonominin Planlı Dönemde Analizi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Demirel, Ö. (1996). *I. Türkoloji Kongresi ve Menzel, 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıldönümü Toplantısı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeler İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu*.
<http://ekutup.dpt.gov.tr/disekono/oik528.pdf> adresinden alınmıştır
- Dinç, M. (2013). *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Sonrası Türkiye-Türk Cumhuriyetler İlişkisi (Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Efegil, E. (2000). Washington'un Hazar Havzası Politikası ve Türkiye. *Avrasya Dosyası*, 6(2).
- Efegil, E. (2018). *Dış Politika Analizi (Ders Notları)*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Ergun, A. (2007). Türkiye-Azerbaycan İlişkileri. M. Aydın içinde, *Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006, Avrasya Üçlemesi II* (s. 241-269). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Erhan, Ç. (2004). ABD'nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül'ün Etkileri. *Uluslararası İlişkiler*, 1(3).
- Erhan, Ç., & Kürkçüoğlu, Ö. (2009). Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler. B. Oran içinde, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt:1 1919-1980* (s. 796-801). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erlanger, S. (2014, March 26). *New York Times*.
<https://www.nytimes.com/2014/03/27/world/europe/europe-begins-to-rethink-cuts.html> adresinden alınmıştır
- Fırat, M. (2009). Baas Hareketi. B. Oran içinde, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1: 1919-1980* (s. 785). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gerber, L. (1982). The Baruch Plan and the Origins of the Cold War. *Diplomatic History*, 6(1), 69-96.

- Gözen, R. (2000). *Amerikan Kışkacında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Gürün, K. (1991). *Türk-Sovyet İlişkileri, 1920-1953*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Harun, A. (2008, Kasım 17). *Susurluk Raporu*. http://www.kontrgerilla.com/raporlar/SusRap_KutluSavas.asp#.XzMGftZuJPZ adresinden alınmıştır
- Hatipoğlu, E. (2007). Türkiye-Kazakistan İlişkileri. M. Aydın içinde, *Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006 (Avrasya Macerası II)* (s. 369-400). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Hoffman, S. (1985). Raymond Aron and the Theory of International Relations. *International Studies Quarterly*, 29(1), 13-27.
- Hogan, M. (1987). *The Marshall Plan: America, Britain and Resconstruction of Western Europe, 1947-1952*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Joint Session of Congress, US Capitol. (tarih yok). *The Truman Doctrine*. 06 06, 2020 tarihinde <https://coursws.kvasaheim.com/common/docs/truman.pdf> adresinden alındı
- Kafkasyalı, M. (2012). Orta Asya'da Güç ve Zihniyet. M. Kafkasyalı içinde, *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya* (s. 15-53). Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- Kara, A. (2012). *Turgut Özal ve Türk Dünyası, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri 1983-1993*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kaştan, Y. (2012). *Ortadoğu'da Arap İsrail Mücadeleleri ve Türkiye, Tarih Medeniyetler Tarihi 4, 1797-1815*.
- Kirişçi, K. (1996). "Turkey in Search of Security in the Middle East: The Economic Dimension" Perceptions. *Journal of International Affairs*, 1(1).
- Korkmaz, E. (1986). Dış Borç Krizine Yol Açan Gelişmeler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 44(1-4).
- Kut, Ş. (2002). 1990'larda Türk Dış Politikasının Ana Hatları. K. Kirişçi, & B. Rubin içinde, *Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Mazıcı, N. (2019). Türk ve Özbek Basınında Türkiye-Özbekistan İlişkilerinin Haber Analizi. *6th Eurasian Conference on Language and Social Sciences Samarkand University* (s. 2-32). Samarkand: Samarkand State University.
- Menon, R. (2002). The New Great Game in Central Asia. *Survival*, 45(2).

- Molla, A. (2009). Soğuk Savaş Sonrası Körfez Krizleri ve Türkiye-NATO İlişkileri. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(11), 29-45.
- Mütercimler, E. (1993). *21. Yüzyılın Eşiğinde Uluslararası Sistem ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişiler Modeli*. İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- Nation, R. (1996). The Turkic and Other Muslim People of Central Asia, the Caucasus and Balkans. V. Mastiny, & R. Nation içinde, *Turkey Between East and West: New Challenges for a Rising Regional Power* (s. 97-130). Oxford: Westview Publishing.
- Nichol, J. (2001). "Central Asia's Security: Issues and Implications for US Interest", *CRS Report for Congress*. Washington: Congressional Research Service.
- Omelicheva, M. (2011). *Counterterrorism Policies in Central Asia*. New York: Routledge.
- Oran, B. (2009). *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1: 1919-1980*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Örki, A. (2019). *1973 Petrol Krizi ve Sonuçları*. İstanbul: İstanbul Rumeli Üniversitesi Açık Erişim Sistemi Çalışma Metni.
- Özer, M. (2009). Avrupa Birliği'ne Tam Üyeliğin Eşinde Türkiye, Yönetim ve Ekonomi. *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1), 89-105.
- Park, W. (2005). The Security Dimensions of Turkey-EU Relations. M. Lake içinde, *The EU&Turkey: A Glittering Prize or a Milestone*. London: Federal Trust for Education and Research.
- Robins, P. (1993). Between Sentiment and Self-Interest: Turkey's Policy Toward Azerbaijan and Central Asian States. *Middle East Journal*, 47(4), 593-610.
- Rubin, B. (2002). Türkiye'nin Uluslararası Alanda Değişen Rolü. K. Kirişçi, & B. Rubin içinde, *Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Sander, O. (1994). *Siyasi Tarih, 1918-1994*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Satterthwaite, J. (1972). The Truman Doctrine: Turkey. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 401(1), 74-84.
- Sayarı, S. (1997). *Between Allies and Neighbours, Turkey's Burden Sharing Policy in the Gulf Conflict, Friends in Need, Burden Sharing in the Gulf War*. New York: St. Marin's Press.

- Sönmezoğlu, F. (2004). Dünya ve Türkiye. F. Sönmezoğlu içinde, *Türk Dış Politikasının Analizi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Stockholm International Peace Research Institute. (2015, September 21). *The SIPRI Military Expenditure Database*.
<https://web.archive.org/web/20150921070723/http://milexdata.sipri.org/>
adresinden alınmıştır
- Sürücü, Z. (2007). Türkiye-Özbekistan İlişkilerinin Üç Evresi. M. Aydın içinde, *Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006 (Avrasya Üçlemesi II)* (s. 345-369). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Şen, C. (2006). *Stalin Döneminde Türk Sovyet İlişkileri, 1923-1953*. Isparta: (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Şen, M. (2007). Türkiye-Orta Asya Yatırım İlişkileri ve Bölgede Aktif Türk Girişimciler. M. Aydın içinde, *Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006 (Avrasya Üçlemesi II)* (s. 109-143). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Şimşir, B. (1992). *Türk Yazı Devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şimşir, B. (1993). Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye, 1991 Yılındaki Gelişmeler. *Değişen Dünyada Türkiye ve Türk Dünyası Sempozyumu*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Şimşir, B. (2001). *Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğum Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Şimşir, S. (1999). *Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2018). *Türkiye-Kirgızistan Siyasi İlişkileri*.
<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kirgizistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa>
adresinden alınmıştır
- Tacibayev, R. (2004). *Kızıl Meydan'dan Taksim'e Siyasette Kültürde Sanatta Türk Sovyet İlişkileri (1925-1945)*. İstanbul: Truva Yayınları.
- Tacibayev, R. (2012). Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi. M. Kafkasyalı içinde, *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya* (s. 169-211). Ankara-Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- Tellal, E. (2000). *Uluslararası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB-Türkiye İlişkileri 1953-1964*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı.
- The White House. (1998). *A National Strategy for a New Century*. Washington: The White House.

- TİKA. (1996). *Azerbaycan Ülke Raporu*. Ankara: TİKA.
- TİKA. (1996). *Kırgızistan Ülke Raporu*. Ankara: TİKA.
- TİKA. (1997). *Eurasian File, Kyrgyzstan Special Issue*. Ankara: TİKA.
- TİKA. (1997). *Eurasian File, Turkmenistan Special Issue*. Ankara: TİKA.
- TİKA. (1998). *Eurasian File, Kazakhstan Special Issue*. Ankara: TİKA.
- TİKA. (1998). *Kazakistan Ülke Raporu*. Ankara: TİKA.
- TİKA. (1999). *Türkmenistan Ülke Raporu*. Ankara: TİKA.
- Tolunay, A., & Akyol, A. (2006). Kalkınma ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar ve Tanımlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 1(2), 116-127.
- Turan, G., & Turan, İ. (1998). Turkey's Emerging Relationship with Other Turkic Republics. L. Rittenberg içinde, *The Political Economy of Turkey in the Post-Soviet Era: Going West and Looking East?* (s. 177-204). London: Praeger Publishers.
- TÜİK. (1993). <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>, adresinden alınmıştır
- Ulçenko, N. (2003). *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler*. İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Uslu, N. (2000). *Türk-Amerikan İlişkileri*. Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları.
- Uzman, N. (2018). II. Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Talepleri ve Türkiye'nin Tepkisi. *Gazi Akademik Bakış*, 11(22), 117-142.
- Winrow, G. (1995). *Turkey in Post-Soviet Central Asia*. London: The Royal Institute of International Affairs.
- Yarçı, S. (2014). Pierre Bourdieu'da Sosyal Sermaye Kavramı. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6(1), 125-135.
- Yiğit, A. (2001). Kazakistan'ın Değişen Etnik Yapısı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 1-15.
- Кульчик, Ю. (2012). *Центральная Азия после империи: этносы, общества, проблемы (глава 5)*. 06 10, 2020 tarihinde <http://www.analitik.org/article.php?story=2005071204263416> adresinden alındı
- Парамонов, В., & Строков, А. (2012). *Этапы Внешней Политики России В Центральной Азии*.

<http://www.eurasianhome.org/xml/t/expert.xml?lang=ru&nic=expert&pid=1641>
adresinden alınmıştır